

Міністерство освіти і науки України

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПРОКОПІВ Леся Миколаївна

УДК 811.161.2'24(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНТРАРНИХ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИН В
УКРАЇНСЬКІЙ ПОСТМОДЕРНІЙ КАРТИНІ СВІТУ**

035 Філологія

03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Л.М. Прокопів

Науковий керівник: **БЕРКЕЩУК Інна Степанівна**, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Кам'янець-Подільський – 2025

АНОТАЦІЯ

Прокопів Л. М. Вербалізація контрарних міжособистісних відносин в українській постмодерній картині світу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 Філологія. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2025. 179 с.

Сучасні соціолінгвістичні, лінгвокультурологічні, когнітивні напрями у вивченні вербалізації контрарних міжособистісних відносин зумовили **актуальність** узагальнення і потреби систематизації маркерів контрарності у мовних картинах світу художніх персонажів постмодерної прози. Наукові здобутки гуманітаристики на сьогодні уможливили опис вербальних контрарних маркерів в певних мовленнєво-культурних сценаріях.

Мета цього дисертаційного дослідження – представити феномен контрарності крізь вербалізацію міжособистісних відносин у мовній картині світу персонажів постмодерних художніх текстів.

Досягненню цієї мети передувала низка **завдань**, які вирішує здобувачка: 1) дослідити теоретичні засади, специфіку, історію вивчення проблеми контрарності в мовній картині світу художнього персонажа, визначити сутнісну природу засобів і механізмів її омовлення; 2) проаналізувати низку художніх текстів кінця початку ХХІ століття з метою відбору засобів авторського мовлення й мовлення героїв, які виступають маркерами контрарності у мовних картинах світу; 3) уточнити типологію міжособистісних відносин, що маркуються вітчизняними авторами проаналізованих текстів і систематизувати структурно, прагматично і семантично різноманітні засоби вербалізації контрарності, контрадикторності у художніх творах; 4) окреслити шляхи взаємодії вербальних і невербальних маркерів контрарності із суміжними категоріями мови й мовлення в літературно-художньому дискурсі; 5) визначити

домінанти контрарності в авторському художньому мовленні початку ХХІ століття.

Об'єкт вивчення – засоби вираження контрарності в мовній картині світу персонажів художніх творів. **Предмет** дослідження – співвідношення маркерів контрарності художнього персонажа, виражених мовними засобами. **Джерелом відбору** матеріалу постали художні тексти ХХІ століття авторів (М. Матіос, Братів Капранових, Г. Вдовиченко, О. Слоньовської, І. Роздобудько, С. Пантюка, І. Карпи, Р. Іваничука, С. Жадана, М. Дочинця тощо), які цілеспрямовано працювали над реалістичним висвітленням соціально-статусних характеристик центральних і деяких другорядних персонажів за допомогою вербалізації контрарності. **Наукова новизна** отриманих у дисертації результатів полягає в тому, що в ній уперше зібрано та представлено як систему структурно, прагматично і семантично різноманітні маркери контрарності міжособистісних відносин у мовленні персонажів.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що проведене в ній дослідження різних за структурою та семантикою вербальних контрарних маркерів у мовних картинах світу художніх персонажів засвідчило, що феномен вербалізації контрарності у міжособистісних відносинах становить систему, організовану синтагматично-парадигматичними відношеннями між підсистемою соціальних статусів (синтагматичний складник) і підсистемою мовних засобів їх вираження (парадигматичний складник) з елементами епідигматичних відношень. Визначено кореляційну залежність певних груп вербальних маркерів контрарності міжособистісних відносин персонажів від дискурсивних ситуацій їх уживання та від різновидів цих статусів. Установлено індивідуальні пріоритети авторів щодо домінантного використання маркерів контрарності у проаналізованих художніх текстах, а також щодо застосування певних засобів вираження опозиції у соціально окреслених комунікативних ситуаціях.

Результати дослідження висвітлено у вступі, чотирьох розділах і висновках.

У першому розділі «Концепція контрарної побудови мовної картини світу» було розглянуто аспекти взаємозв'язків, що виникають у мовних системах і як вони відображають складність та динамічність людського сприйняття світу. Мовна картина світу — це специфічний спосіб відображення реальності через мову. Вона формується на основі мовних засобів, символів, концептів і категорій, які людина використовує для інтерпретації навколишнього світу. Це поняття включає в себе як об'єктивні, так і суб'єктивні аспекти, адже мова не просто відображає світ, але й активно його структурує, формуючи унікальні моделі сприйняття. У мовній картині світу антиномії і протиріччя часто зустрічаються в таких концептах, як добро і зло, істина і неправда, життя і смерть, природа і культура. Вони можуть бути виражені як опозиції, але часто ці опозиції не є повністю взаємовиключними, а, навпаки, їхня взаємодія створює багатство сенсів та відображає складність реального світу. Синергетичний підхід до мовної картини світу також дозволяє говорити про те, як в її рамках взаємодіють різні елементи: мова, культура, ідентичність, когнітивні структури та соціальні контексти. Взаємодія цих елементів, що інколи є суперечливими, призводить до створення гнучких, адаптивних і багатовимірних картин світу, які можуть швидко реагувати на зміни в зовнішньому середовищі, зберігаючи при цьому свою внутрішню цілісність.

У другому розділі «Проблеми дослідження тексту та дискурсу з опозиційними компонентами» систематизовано екстралінгвістичні чинники вираження контрарності. Ментальні стереотипи, що виникають у процесі соціалізації, також можуть бути чинниками створення контрарностей у мовному вираженні. Наприклад, у сучасній українській літературній мові можна спостерігати контрарності між уявленнями про "своє" і "чуже", про національну ідентичність, що можуть бути закріплені через протиставлення культурних і мовних аспектів. Зокрема, мовні опозиції можуть виникати у контексті етнічної, культурної чи політичної ідентичності, що є частиною колективної свідомості і когнітивних моделей українців. Це може виявлятися в

мовних конструкціях, які відображають або підкреслюють національні особливості, протиставлення «своїх» і «чужих», «місцевих» і «глобальних», а також «традиційних» і «сучасних».

У третьому розділі «Когнітивні основи мовної градації як вияву опозиційних відношень» розглянуто Опозицію в метафоричному контексті, яка може виступати як відношення між двома взаємовиключеними або взаємодоповнювальними категоріями, де кожен елемент має своє значення лише в порівнянні з іншим. Такі опозиції можуть бути створені за допомогою контрарних метафор, що підкреслюють їхню взаємну залежність. У контексті метафоричної побудови опозицій градація означає, що між двома полярними поняттями або протилежними метафоричними образами можуть існувати проміжні варіанти, які не зовсім відносяться до одного з полюсів, але мають певні спільні риси з обома. Наприклад, метафора «світло—темрява» може включати проміжні варіанти, такі як «сутінки», «полум'я» або «півтінь», які вказують на градацію між світлом і темрявою.

У четвертому розділі «Семантичний аспект філософських концептів як репрезентантів контрарних відношень» описано філософські концепти контрарності. Важливими інструментами для вираження відмінностей та варіативності значень є семантичний аспект концептуальних контрарних пар. Через використання ступенів порівняння, антонімів та синонімів створюється шкала контрастів, яка дозволяє не тільки чітко виражати протилежності, але й описувати їх з урахуванням різних рівнів інтенсивності чи значення. Ці засоби створюють динамічні мовні структури, що відображають складність мовної картини світу в її контекстуальній та змістовій багатогранності.

Результати дослідження можуть бути використані в подальших наукових розробках і навчальних програмах низки філологічних дисциплін. Нові знання про вербалізацію контрарності міжособистісних відносин художніх персонажів у постмодерній прозі покликані висвітлити когнітивні засади мовної картини світу людини у різних мовленнєво-культурних сценаріях, а також мають зацікавити виробників лінгвістичного комп'ютерного програмного

забезпечення для доповнення й уточнення програм. Результати дослідження відкривають **перспективу** виявлення й вивчення в українській лінгвокультурі вербалізації опозиційних відношень міжособистісних стосунків художніх персонажів, взаємодії між ними.

Ключові слова: контрарність, контративи, комплементативи, художній дискурс, мовна картина світу, антиномії, лексико-семантичний варіант, синтаксичний паралелізм, імплікативна модель, градація, концепт, категорія людського буття, когніція, когнітивна метафора.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації в наукових фахових виданнях України:

1. Беркешук І., Прокопів Л. Вербальна репрезентація емотивних концептосфер у художніх творах Володимира Лиса. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна. Випуск XX. Кам'янець-Подільський, 2023. <http://ohiienko.kpnu.edu.ua/article/view/300145>

2. Прокопів Л.М. Когнітивна метафора ЖИТТЯ/СМЕРТЬ крізь призму мовної картини світу Василя Шкляра. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Випуск XIX. 2022. С. 56-65. <http://ohiienko.kpnu.edu.ua/article/view/281450>

3. Прокопів Л. Актуалізація явища авторської синонімізації (комплементарність та контрарність). Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Випуск XXI. 2024. С. 51-58. <http://ohiienko.kpnu.edu.ua/issue/view/18915/11854>

Публікації в інших наукових виданнях України:

4. Прокопів Л. Прояви ненормативної лексики у комунікативній поведінці героїв художніх творів. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна. Випуск X VIII. 2021. С.7-14. <http://ohiienko.kpnu.edu.ua/article/view/255900>

5. Прокопів Л. Категорія інтимізації: аспект адресатності. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : у 3-х томах. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Вип. 19. Т. 3. С.74-75. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/4630/Naukovi-pratsi-K-PNU-im.I.-Ohienka-zbirnyk-za-pidsumkamy-zvitnoi-naukovoi-konferentsii-Vyp.19.-T.3.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

6. Прокопів Л. Монологічне мовлення у сучасному українському дискурсі. Збірник за результатами XIII звітної конференції молодих учених КПНУ імені Огієнка. Кам'янець-Подільський. Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Випуск 13. С.73-74. <https://drive.google.com/file/d/14FVyQNWZXSazLOib0GnGgdzmZ0z7Mh86/view>

7. Прокопів Л. Лексичні засоби інтимізації в художніх текстах Галини Тарасюк. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : у 3-х томах. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип. 18. Т. 3. С.80-81. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/handle/123456789/5582>

8. Прокопів Л. Шкала градування та розміщення на ній лексем із контрарним значенням. Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Вип. 16. С.118-119. <https://drive.google.com/file/d/1cDU-uEA21UoEgTvyeQ4RlxlF7ukL0U0/view>

9. Прокопів Л. Вербалізація емоційного стану героїв у романі Марії Матіос «Мами». Наукові праці Кам'янець-Подільського національного

університету імені Івана Огієнка. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. Випуск 23. Кам'янець-Подільський, 2024. С.653-655.

<http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/8023/Naukovi-pratsi-K-PNU-im.I.-Ohienka-zbirnyk-za-pidsumkamy-zvitnoi-naukovoi-konferentsii-Vyp.23.pdf?sequence=3&isAllowed=y>

ABSTRACT

Prokopiv L. Verbalisation of Contrastive Interpersonal Relations in the Ukrainian Postmodern Picture of the World - Qualifying scientific work in the form of a manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the speciality 035 Philology. Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, 2025. 179 p.

Modern sociolinguistic, linguistic-cultural, cognitive trends in the study of verbalisation of contrary interpersonal relations have led to the relevance of generalisation and the need to systematise contrastive markers in the linguistic pictures of the world of postmodern fiction characters. The scientific achievements of the humanities today have made it possible to describe verbal contrastive markers in certain linguistic and cultural scenarios.

The purpose of this thesis is to present the phenomenon of contrast through the verbalisation of interpersonal relations in the linguistic pictures of the world of characters in postmodern fiction texts.

The achievement of this goal was preceded by a number of tasks that the applicant solves: 1) to investigate the theoretical foundations, specificity, history of studying the problem of contrast in the linguistic pictures of the world of a fiction character, to determine the essential nature of the means and mechanisms of its naming; 2) to analyse a number of literary texts of the late early XXIst century in order to select the means of character's verbal and character nonverbal language that act as markers of opposition in linguistic picture of the world; 3) to clarify the typology of social statuses that are purposefully marked by the domestic authors of the analysed texts and to systematise structurally, pragmatically and semantically heterogeneous means of verbalising contrast in fiction; 4) to outline the ways of interaction between verbal and non-verbal markers of contrast and related categories of language and speech in literary and artistic discourse; 5) to determine the dominants of contrast in the author's artistic language of the early XXI century.

The **object** of study is the means of expressing contrast in the linguistic picture of the world of the characters in fiction. The **subject** of the study is the correlation of markers of contrast of a fictional character expressed by linguistic means. The **source of the material selection** is the literary texts of the XXI century by authors (M. Matios, Kapranov Brothers, H. Vdovychenko, O. Slonovska, I. Rozdobudko, S. Pantiuk, I. Karpa, R. Ivanychuk, S. Zhadan, M. Dochynets, etc.) who purposefully worked on the realistic coverage of the social and status characteristics of central and some secondary characters through the verbalisation of contrast. The **scientific novelty** of the results obtained in this thesis is that it is the first to collect and present as a system structurally, pragmatically and semantically heterogeneous markers of interpersonal relations contrast in the characters' speech.

The **theoretical significance** of the thesis lies in the fact that the study of verbal contrastive markers of different structure and semantics in the linguistic picture of the world of fictional characters has shown that the phenomenon of verbalisation of contrastiveness in interpersonal relations is a system organised by syntagmatic-paradigmatic relations between the subsystem of social statuses (syntagmatic component) and the subsystem of linguistic means of their expression (paradigmatic component) with elements of epidigmatic relations.

The correlation between certain groups of verbal markers of contrast in interpersonal relations of characters and discursive situations of their use and types of these statuses has been determined. The authors' individual priorities regarding the dominant use of contrastive markers in the analysed literary texts, as well as the use of certain means of expressing opposition in socially defined communicative situations, have been defined.

The results of the study are presented in the introduction, four chapters and conclusion.

Chapter 1, 'The Concept of Contrastive Construction of the Linguistic Picture of the World' examines aspects of the interrelationships that arise in language systems and how they reflect the complexity and dynamism of human perception of the world. A

linguistic picture of the world is a specific way of reflecting reality through language. It is formed on the basis of linguistic means, symbols, concepts and categories used by a person to interpret the surrounding world. This concept includes both objective and subjective aspects, because language not only reflects the world but also actively structures it, forming unique models of perception. In the linguistic picture of the world, antinomies and contradictions are often found in such concepts as good and evil, truth and falsehood, life and death, nature and culture. They can be expressed as oppositions, but often these oppositions are not completely mutually exclusive, but, on the contrary, their interaction creates a variety of meanings and reflects the complexity of the real world. The synergistic approach to the linguistic picture of the world also allows us to talk about how different elements interact within it: language, culture, identity, cognitive structures and social contexts. The interaction of these elements, which are sometimes contradictory, leads to the creation of flexible, adaptive and multidimensional pictures of the world that can respond quickly to changes in the external environment while maintaining their internal integrity.

Chapter 2, “Problems of Researching Text and Discourse with Oppositional Components,” systematizes extralinguistic factors of expressing contrariety. Mental stereotypes that arise in the process of socialization can also be factors in creating contrarities in linguistic expression. For example, in the modern Ukrainian literary language, one can observe contrarities between ideas about “one’s own” and “else’s”, about national identity, which can be fixed through the opposition of cultural and linguistic aspects. In particular, linguistic oppositions can arise in the context of ethnic, cultural, or political identity, which is part of the collective consciousness and cognitive models of Ukrainians. This can be manifested in linguistic constructions that reflect or emphasize national characteristics, the opposition of “one’s own” and “else’s”, “local” and “global,” as well as “traditional” and “modern”.

Chapter 3, “Cognitive Foundations of Language Gradation as a Manifestation of Oppositional Relations” studies Opposition in a metaphorical context, which can act as a relation between two mutually exclusive or complementary categories, where each element has its meaning only in comparison with the other. Such oppositions

can be created with the help of contrasting metaphors that emphasise their mutual dependence. In the context of metaphorical oppositions, gradation means that between two polar concepts or opposing metaphorical images there may be intermediate variants that do not quite belong to one of the poles, but have certain common features with both. For example, the “light-dark” metaphor may include intermediate variants such as ‘twilight’, ‘flame’ or ‘penumbra’, which indicate a gradation between light and darkness.

Chapter 4, “Semantic Aspect of Philosophical Concepts as Representatives of Contrastive Relations”, describes the philosophical concepts of contrastiveness. The semantic aspect of conceptual contrastive pairs is an important tool for expressing differences and variability of meanings. Through the use of degrees of comparison, antonyms and synonyms, a scale of contrasts is created that allows not only to clearly express opposites, but also to describe them with regard to different levels of intensity or meaning. These tools create dynamic linguistic structures that reflect the complexity of the linguistic picture of the world in its contextual and semantic diversity.

The results of the study can be used in further scientific developments and curricula of a number of philological disciplines. New knowledge about the verbalisation of the contrast of interpersonal relations of fictional characters in postmodern prose is intended to highlight the cognitive foundations of the linguistic picture of the human world in different linguistic and cultural scenarios, and should also be of interest to manufacturers of linguistic computer software to supplement and refine their programmes. The results of the study open up the **prospect** of identifying and studying the verbalisation of oppositional relations of interpersonal relations of fictional characters and interaction between them in the Ukrainian linguistic culture.

Key words: contrast, contrastives, complementives, artistic discourse, linguistic picture of the world, antinomies, lexical and semantic variant, syntactic parallelism, implicative model, gradation, concept, category of human existence, cognition, cognitive metaphor.

LIST OF PUBLICATIONS OF THE GRADUATE ON THE TOPIC OF THE DISSERTATION

Publications in scientific professional publications of Ukraine:

1. Berkeshchuk I., Prokopiv L. Verbal representation of emotive concepts in the works of Volodymyr Lys. Ivan Ohienko and modern science and education. Historical and philological series. Issue XX. [Verbalna reprezentatsiia emotyvnnykh kontseptosfer u khudozhnikh tvorakh Volodymyra Lysa. Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita. Seriiia istorychna ta filolohichna. Vypusk XX]. Kamianets-Podilskyi, 2023.

<http://ohienko.kpnu.edu.ua/article/view/300145>

2. Cognitive Metaphor LIFE/ DEATH through the prism of Vasyl Shklyar's linguistic picture of the world. Ivan Ohienko and Modern Science and Education. Issue XIX. [Kohnityvna metafora ZhYTTIA/SMERT kriz pryzmu movnoi kartyny svitu Vasylia Shkliara. Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita. Vypusk XIX.] 2022. P. 56-65.

3. Prokopiv L. Actualisation of the phenomenon of authorial synonymisation (complementarity and contrastiveness). Ivan Ohienko and modern science and education. Issue XXI. [Aktualizatsiia yavlyshcha avtorskoi sinonimizatsii (komplementarnist ta kontrarnist). Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita. Vypusk XX] 2024. P. 51-58.

Publications in other scientific publications of Ukraine

4. Prokopiv L. Manifestations of obscene vocabulary in the communicative behaviour of characters in fiction. Ivan Ohienko and modern science and education. Historical and philological series. Issue X VIII. [Proiavy nenormatyvnoi leksyky u komunikatyvnii povedintsi heroiv khudozhnikh tvoriv. Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita. Seriiia istorychna ta filolohichna. Vypusk X VIII.] 2021. P.7-14.

<http://ohienko.kpnu.edu.ua/article/view/255900>

5. Prokopiv L. Category of intimacy: the aspect of addressability. Scientific works of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University: a collection based on the results of the reporting scientific conference of teachers, doctoral students and

postgraduate students: in 3 volumes [Katehoriia intymizatsii: aspekt adresatnosti. Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka : zbirnyk za pidsumkamy zvitnoi naukovoï konferentsii vykladachiv, doktorantiv i aspirantiv : u 3-kh tomakh]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 2020. Issue 19, Issue 3. P.74-75.

<http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/4630/Naukovi-pratsi-K-PNU-im.I.-Ohienka-zbirnyk-za-pidsumkamy-zvitnoi-naukovoï-konferentsii-Vyp.19.-T.3.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

6. Prokopiv L. Monologue speech in modern Ukrainian discourse. Collection on the results of the XIII reporting conference of young scientists of the Ohienko KPNU. Kamianets-Podilskyi. Collection of scientific works of young scientists of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University [Electronic resource]. [Monolohichne movlennia u suchasnomu ukrainskomu dyskursi. Zbirnyk za rezultatamy KhIII zvitnoi konferentsii molodykh uchenykh KPNU imeni Ohienka. Kam'ianets-Podilskyi. Zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka [Elektronnyi resurs]]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 2022. Issue 13. P.73-74.

<https://drive.google.com/file/d/14FVyQNWZXSazLOib0GnGgdzmZ0z7Mh86/view>

7. Prokopiv L. Lexical means of intimation in the literary texts of Halyna Tarasiuk. Scientific works of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University: a collection based on the results of the reporting scientific conference of teachers, doctoral students and postgraduate students: in 3 volumes [Leksychni zasoby intymizatsii v khudozhnikh tekstakh Halyny Tarasiuk. Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka : zbirnyk za pidsumkamy zvitnoi naukovoï konferentsii vykladachiv, doktorantiv i aspirantiv : u 3-kh tomakh] Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 2019. Issue 18. Issue 3. P.80-81.
<http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/handle/123456789/5582>

8. Prokopiv L. Scale of grading and placement of lexemes with contrasting meanings on it. Collection of scientific works of young scientists of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University [Electronic resource]. [Shkala hraduiuvannia ta rozmishchennia na nii leksem iz kontrarnym znachenniam. Zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka [Elektronnyi resurs]]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 2024. Issue 16. P.118-119. <https://drive.google.com/file/d/1cDU-uEA21UoEgTvyeQ4RlXolF7ukL0U0/view>

9. Prokopiv L. Verbalisation of the emotional state of the characters in the novel 'Mothers' by Maria Matios. Scientific works of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University. Collection based on the results of the reporting scientific conference of teachers, doctoral students and postgraduate students. Issue 23. [Verbalizatsiia emotsiinoho stanu heroiv u romani Marii Matios «Mamy». Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Zbirnyk za pidsumkamy zvitnoi naukovoï konferentsii vykladachiv, doktorantiv i aspirantiv. Vypusk 23]. Kamianets-Podilskyi, 2024. P.653-655. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/8023/Naukovi-pratsi-K-PNU-im.I.-Ohienka-zbirnyk-za-pidsumkamy-zvitnoi-naukovoï-konferentsii-Vyp.23.pdf?sequence=3&isAllowed=y>

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	18
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ I. КОНЦЕПЦІЯ КОНТРАРНОЇ ПОБУДОВИ МОВНОЇ	
КАРТИНИ СВІТУ	32
1. 1 Категорійна ознака контрарності в мові та філософії	32
1. 2. Мовна картина світу та спосіб її представлення.....	43
1. 3. Антиномії та протиріччя в мовній картині світу: синергетичний аспект .	49
Висновки до розділу I.....	66
РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕКСТУ ТА ДИСКУРСУ З	
ОПОЗИЦІЙНИМИ КОМПОНЕНТАМИ	68
2. 1. Функційний аспект дослідження контрарних відношень	68
2. 2. Екстралінгвістичні чинники створення контрарності в сучасній українській літературній мові: ментальний аспект	74
2. 3. Методологічне підґрунтя аналізу та осмислення текстів художніх творів як засобів вербалізації протиріч у навколишньому світі	79
Висновки до розділу II.....	83
РОЗДІЛ III. КОГНІТИВНІ ОСНОВИ МОВНОЇ ГРАДАЦІЇ ЯК ВИЯВУ	
ОПОЗИЦІЙНИХ ВІДНОШЕНЬ	85
3. 1. Проблема концептуалізації в лінгвістиці	85
3. 2. Концептуалізація та інтерпретація градації в мовній картині світу	101
3. 3. Метафоричні моделі створення опозицій у світлі концептуальної категорії градації	105
Висновки до розділу III.....	112
РОЗДІЛ IV. СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ ФІЛОСОФСЬКИХ КОНЦЕПТІВ	
ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТІВ КОНТРАРНИХ ВІДНОШЕНЬ	114
4. 1. Концепт «душа»	114
4. 2. Концепти «добро і зло»	129
4. 3. Концепт «воля»	138
4. 4. Концепт «доля»	143

4. 5 Мовні засоби контрарних відношень у градаційному та семантичному аспектах	145
Висновки до розділу IV	150
ВИСНОВКИ	152
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	156
ДОДАТКИ	178

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЛСГ – лексико-семантична група

ЛСП – лексико-семантичне поле

МКС – мовна картина світу

МПК – ментально-психонетичний комплекс

ВСТУП

Життєвий досвід кожної людини свідчить про те, що розвиток особистості відбувається в динаміці та виступає, здебільшого, як процес засвоєння соціальних ролей і еволюції соціально-статусного набору. Це спостерігалось з давніх-давен.

У всіх суспільствах питання соціального становища та статусу як окремих осіб, так і груп, завжди привертало увагу. Це пояснюється тим, що вони часто відстоювали інтереси правлячої політичної еліти та її погляди на соціальну стабільність. Однак, буржуазні революції в Європі 19 століття, а також звільнення природничих та гуманітарних наук від релігійного впливу, відкрили можливість для наукового вивчення суспільства. Це призвело до розвитку таких гуманітарних дисциплін, як економіка, соціологія, культурологія та філологія. Загальноприйнято вважати, що соціологія як самостійна наука виникла в першій половині XIX століття, а її засновником був французький філософ та соціолог Огюст Конт.

Саме в XIX столітті як європейські, так і українські письменники гостро відображають у художніх творах ідею соціальної нерівності та несправедливості в суспільстві, ідею соціальної ідентифікації та самоідентифікації людини в суспільному середовищі. Численні літературознавчі студії в різні часи надавали оцінки майстерності, таланту, а нерідко й мужності письменників і письменниць, які розкривали соціальні недоліки, протилежності, зумовлені суспільним ладом, традиціями, режимом. Однак і досі залишаються невизначеними численні механізми, прийоми, засоби, які використовували та використовують автори для опису контрастності міжособистісних стосунків художніх персонажів, а нерідко й еволюції цих станів. На нашу думку, різні соціальні стани (гендер, вік, матеріальне становище, професія, національна приналежність, мовні пріоритети, місце проживання, конфесійна приналежність тощо) потребують різних парадигмальних наборів. Різні автори можуть по-різному використовувати

наявні засоби та мати якісь свої, okazіональні. Однак ці питання дуже рідко висвітлюють як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі, засоби вираження лише деяких контрарних маркерів були об'єктами монографічних досліджень.

Сучасні соціолінгвістичні, лінгвокультурологічні, когнітивні напрями у вивченні мовної репрезентації контрарності зумовили **актуальність** узагальнення і потреби систематизації маркерів опозиційних міжособистісних відносин у мовних картинах світу художніх персонажів. Наукові здобутки гуманітаристики на сьогодні уможливили опис маркерів соціальних статусів як системи *синтагматичних* (набір, пучок, комбінації одночасно діючих соціальних статусів), *парадигматичних* (вербальні й невербальні засоби, прийоми, механізми, які служать для вираження протилежностей у мовних картинах світу персонажів, еволюції їхнього соціального статусу в певних мовленнєво-культурних сценаріях) і *епідигматичних* (у випадках багатозначності засобу) відносин.

Вербалізація контрарності у постмодерній прозі реалізується через різноманітні мовні засоби, які створюють ефект протиставлення, семантичної напруги та руйнування традиційних бінарних опозицій. До таких засобів належать лексичні, морфологічні та синтаксичні структури.

1. Лексичні засоби. Контрарність на лексичному рівні проявляється через: антонімію – використання слів із протилежним значенням (наприклад, «світло – темрява», «життя – смерть»). У постмодерній прозі така антитеза може набувати парадоксального значення, коли антоніми втрачають чітку семантичну межу. Оксюморон – поєднання несумісних за змістом слів («гучна тиша», «жива смерть»). Такий прийом руйнує звичні семантичні категорії та створює ефект множинного значення. Парадоксальні вислови – фрази, що поєднують контрарні елементи в межах одного твердження («щоб знайти себе, треба загубитися»). У постмодерній прозі це часто використовується для підкреслення нестабільності істини. Контекстуальна контрарність – слова, які в

конкретному текстовому контексті набувають опозиційного значення, хоча у загальному вжитку вони такими не є.

2. Морфологічні засоби. На морфологічному рівні контрарність виражається через протиставлення префіксальних антонімів (наприклад, «правда – неправда», «реальний – нереальний»), що відображає характерну для сучасності постмодерну гру з категоріями істинності. Дієслівні форми на позначення взаємозаперечних дій (наприклад, «народитися – померти», «створювати – руйнувати»), які можуть використовуватися в одній текстовій площині, створюючи ефект одночасного існування протилежностей. Семантичне протиставлення категорій часу – використання минулого і майбутнього часу для створення контрасту між подіями («колись він був героєм, тепер – зрадник»).

3. Синтаксичні засоби. На синтаксичному рівні контрарність реалізується через антитетичні конструкції – побудову речень або абзаців на основі протиставлення («Він говорив правду, але вона звучала, як брехня»). Полярні паралелізми – конструкції, де повторювані структури мають протилежний зміст («Він з'явився, щоб зникнути. Вона зникла, щоб залишитися»). Риторичні запитання – такі питання можуть містити контрарність у своїй суті («Як можна бути вільним, якщо ти сам собі кайдани?»). Інверсії та розірвані структури – незвичний порядок слів або розірвані синтаксичні конструкції, що підкреслюють розщепленість значень («Темрява світла... Чи світло темряви?»).

Отже, вербалізація контрарності у постмодерній прозі є складним процесом, який охоплює різні рівні мовної структури. Вона не лише створює семантичну напругу, а й відображає основні риси постмодерного дискурсу – багатозначність, руйнування бінарних опозицій та гру зі смислами.

Поняття контрарності в лінгвістиці й в семіотиці має важливе значення, оскільки воно стосується взаємодії та протиставлення елементів у різних системах знаків. Розглянемо лінгвістичний і семіотичний аспекти контрарності окремо. У лінгвістиці контрарність часто розглядається як відношення між

словами або виразами, що мають протилежне значення. Це відношення може виникати на різних рівнях мови. На прагматичному рівні контрарність може проявлятися у контекстуальних протиставленнях, де значення залежить від ситуації використання. Наприклад, у мовленнєвих актах контрарні елементи можуть бути використані для підсилення або контекстуалізації певного смислу. Контрарність є одним із основних механізмів організації мовного змісту, оскільки через протиставлення можна створювати різноманітні акценти, уточнення та зіставлення в дискурсі.

Семіотика, на відміну від лінгвістики, досліджує більш широке поле знаків, які можуть бути не лише мовними, але й візуальними, звуковими, жестовими тощо. Контрарність в семіотиці розглядається як відношення між знаками, які мають протилежні функції або значення в системах знаків. Протилежність в образах та символах. У семіотиці контрарність часто використовується в контексті візуальних чи символічних знаків. Наприклад, контраст кольорів у графічному дизайні чи у мистецтві, де контрарність може бути використана для підкреслення певних елементів композиції.

Контрарність як структурний принцип у теорії структурної семіотики виступає як основний принцип побудови систем знаків. Між знаками можуть виникати протиставлення, що дозволяє створювати значення через їх взаємодію. Наприклад, у фільмі контрарність може виражатися через протиставлення персонажів або ситуацій, що сприяє розвитку сюжету.

Лінгвістичний і семіотичний аспекти контрарності часто переплітаються. Лінгвістичні елементи є частинами ширших семіотичних систем, і протиставлення у мовних одиницях може бути виражене через інші види знаків (жести, образи, кольори тощо). Наприклад, в рекламі контрарність може бути представлена як у мовних виразах, так і в візуальних елементах, щоб досягти бажаного ефекту.

У художніх текстах контрарність може функціонувати не лише на рівні одиничних знаків чи слів, але й у межах складних дискурсивних структур. Наприклад, в аргументації контрарні точки зору можуть використовуватись для

посилення певної ідеї або для надання тексту складнішої, багат шарової структури.

Проблема художнього зображення соціального статусу авторського персонажа має опертя на різні системи зображення та сприйняття як мовної, так і позамовної поведінки людини в найрізноманітніших життєвих ситуаціях. Зрозуміло, що ця проблема має як об'єктивні, так і суб'єктивні простори авторського світобачення, коли йдеться про художнє зображення персонажа в будь-яких ситуаціях. Отже, художнє висвітлення соціального статусу персонажа автором має зони перетину з фонетикою, лексикологією, словотворенням, граматикою, стилістикою, а також із комунікативістикою, соціолінгвістикою, лінгвокультурологією, когнітивістикою тощо. Найчисленнішими є дослідження щодо застосування конкретних вербальних і невербальних засобів як маркерів протилежності соціального статусу та соціально-рольової характеристики персонажів. Багато уваги у своїй науковій діяльності саме цим питанням приділяють дослідники, які вивчають художнє мовлення певних авторів або художню специфіку певних мовних категорій, невербальних феноменів комунікації, контрарних мовленнєвих фактів, протилежних художніх персонажів і под. Це П. Балог, Ф. Бацевич, І. Бехта, К. Близнюк, Р. Свідченко, І. Васишин, Т. Врабель, Н. Голікова, Т. Голі-Оглу І. Голубовська, І. Давиденко, І. Заремська, В. Іващенко, Є. Карпіловська, Л. Кислюк, Н. Клименко та інші [див., напр.: 1; 2; 4; 8; 10; 13; 19; 28; 29; 30; 35; 36; 37; 52; 54; 58].

Відомо, що термін “картина світу” вперше було запропоновано та включено в науковий обіг німецьким фізиком Г. Герцем з метою позначення різноманіття фізичних об'єктів світу, які вже було досліджено різними вченими та які могли б стати такими об'єктами. Щодо феномену мови й мовлення цей термін було застосовано у 30-ті роки ХХ століття найавторитетнішим представником неогумбольдтіанства Л. Вайсгербером. Зазначимо, що проблема взаємозв'язку мови і картини світу людини знаходиться в центрі уваги соціолінгвістики, когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології,

лінгвоконцептології – напрямів, які виникли у XX столітті, проте суть цієї проблеми, яка вийшла із поняття внутрішньої форми (τό ἐνδον ἔδος), висунутого Платоном у IV ст. до н. е., було усвідомлено наприкінці XVIII – в першій третині XIX століття та визначено на перетині фізіології, мистецтва, мови як їхні морфологічні особливості німецьким мислителем і письменником Й. В. Гете, а в національно-мовному аспекті (аспекті духу народу) – вченим, громадським діячем Пруссії В. фон Гумбольдтом. Ідеї В. Гумбольдта про віддзеркалення мовою історії, культури, традиційного мислення народу підтримав та розвинув у другій половині XIX століття український вчений О. Потебня, виокремлюючи мовну особистість як носія індивідуальної картини світу, яка так, як і національна, проявляє себе у мовному просторі.

Ідеї вчених попередніх епох стали підґрунтям досліджень наївної, мовної, художньої, національної, індивідуальної (особистісної), професійної та інших картин світу, дослідження яких в останній третині XX століття стало одним із пріоритетних напрямів у вітчизняній та зарубіжній гуманітаристиці. Різні проблеми мовознавчого та літературознавчого аспектів феномену картини світу розглянуто у працях таких дослідників як І. Давиденка, Л. Лисиченко, Л. Марчук, Н. Медвідь, Л. Струганець, Т. Сукаленко і багато інших [див., напр.: 35; 86; 94; 100; 143; 144].

У дисертації маркери контрарності аналізуються крізь призму мовної картини світу (МКС), що є основою для виявлення відношень контрарності у мові. Мовна картина світу розглядається як своєрідний «фільтр», через який інтерпретується та осмислюється навколишня реальність. Вона являє собою історично сформовану систему уявлень, що закріплюються в мові певного мовного колективу і визначають, яким чином індивіди і групи сприймають світ, структурують свої знання та взаємодії.

Якщо вивчення проблем картини світу реальної особистості та художнього персонажа є методологічно досить освоєним напрямом в різних національних філологічних школах, то дослідження маркерів контрарності міжособистісних відносин у постмодерній прозі є нечисленними. Еволюційні

дослідження картин світу зроблено й описано такими авторами як Дж. Лакофф (G. Lakoff), П. Карло (P. Carlo), Є. Бартмінським (J. Bartminski), деякими іншими [див., напр.: 179; 194; 204].

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота «Вербалізація контрарних міжособистісних відносин в українській постмодерній картині світу» виконана в рамках державних бюджетних наукових тем кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: «Прагматичні й синтагматичні аспекти дослідження української мови в синхронії та діахронії» державний реєстраційний номер: 0120U103177. Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 10 від 31.10.2019 р.);.

Мета дисертаційного дослідження – представити феномен контрарності крізь вербалізацію міжособистісних відносин у мовній картині світу персонажів постмодерних художніх текстів.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

1) дослідити теоретичні засади, специфіку, історію вивчення проблеми контрарності в мовній картині світу художнього персонажа, визначити сутнісну природу засобів і механізмів її омовлення;

2) проаналізувати низку художніх текстів кінця початку ХХІ століття з метою відбору засобів персонажної вербаліки та персонажної невербаліки, які виступають маркерами контрарності у мовних картинах світу;

3) конкретизувати типологію соціальних статусів, що цілеспрямовано маркуються вітчизняними авторами проаналізованих текстів і систематизувати структурно, прагматично і семантично різноманітні засоби вербалізації контрарності у художніх творах;

4) окреслити шляхи взаємодії вербальних і невербальних маркерів контрарності із суміжними категоріями мови й мовлення в літературно-художньому дискурсі;

5) визначити доміанти контрарності в авторському художньому мовленні початку ХХІ століття.

Об'єкт вивчення – засоби вираження контрарності в мовній картині світу персонажів художніх творів.

Предмет дослідження – співвідношення маркерів контрарності художнього персонажа, виражених мовними засобами.

Джерелом відбору матеріалу постали художні тексти ХХІ століття авторів (М. Матіос, Братів Капранових, Г. Вдовиченко, О.Слоньовської, І.Роздобудько, С.Пантюк, І.Карпа, Р.Іваничук, С. Жадан, М.Дочинець тощо), які цілеспрямовано працювали над реалістичним висвітленням соціально-статусних характеристик центральних і деяких другорядних персонажів за допомогою вербалізації контрарності.

Методологічні засади дослідження базуються на принципах антропоцентричного підходу в лінгвістиці, поєднаного з використанням методів системно-структурного підходу. У дослідженні також застосовано окремі елементи порівняльно-історичного методу. Окрім того, ми спираємося на концепцію дихотомічного світосприйняття, зокрема на такі дихотомії, як комбінаторне (синтагматичне) та селективне (парадигматичне), вербальне та невербальне, а також на діалектичні положення єдності структури та функції, загального та індивідуального, форми і змісту. Мета й завдання дослідження визначили необхідність застосування низки принципів: 1) принципу експланаторності, що полягає у прагненні не лише описати факти мови й мовлення, а й пояснити їх зв'язки та механізми; 2) принципу функціональності, за яким певні комунікаційні механізми відображають мовну структуру, а мовленнєві моделі, що її підтримують, виконують функціональні завдання; цей принцип вимагає пояснення механізмів та моделей у контексті їхнього прагматичного значення в комунікативному просторі; 3) принципу експансіонізму, який відображає процеси розширення об'єктів вивчення лінгвістики та меж цієї науки, що охоплює перетини з іншими гуманітарними дисциплінами. Застосовано елементи комбінаторного підходу для аналізу

опозиційних маркерів міжособистісних відносин художніх персонажів, а також селективного підходу для відбору та аналізу маркерів контрарності і визначення домінуючих контрарних маркерів у художньому тексті.

Методи дослідження. Проблематика, прагматика і методологічні засади представленого дисертаційного дослідження перебувають у руслі сучасної антропоцентричної наукової парадигми, однак потребує широкого використання процедур системно-структурної наукової парадигми. Під час аналізу матеріалу виникла потреба у використанні деяких методів і прийомів порівняльно-історичної наукової парадигми, оскільки суспільно-політичні процеси впливають на еволюцію систем опозиційних відношень і засобів їх маркування. Використано як загальнонаукові, так і власне лінгвістичні методи і прийоми.

Загальнонаукові методи: *аналіз і синтез; зіставлення; метод класифікації; моделювання; кількісний* метод. Аналіз було застосовано у роботі з художніми текстами для відбору маркерів контрарності, теоретичних положень, потрібних для обґрунтування висунутої в роботі концепції і висновків. Застосування методу моделювання у деяких випадках допомагало знайти маркери, які контрастують між собою в соціально-статусних характеристиках персонажів із різними статусними наборами, або є варіантними у персонажів, які мають однаковий набір соціальних характеристик або частину такого набору. Метод зіставлення та кількісний метод застосовано, здебільшого, для визначення дискурсивних соціально-статусних домінант і індивідуально-авторських особливостей використання маркерів певних соціальних статусів художніх персонажів. Процедури цього й інших загальнонаукових методів допомогли виокремити (зіставлення й аналіз) і узагальнити (зіставлення, синтез, класифікація) дані про опозиційні маркери у художньому тексті та про різні соціальні статуси, за якими схарактеризовано персонажа, на підставі виявлених класифікаційних ознак (стратифікаційних, ситуативних і/або комунікативних).

Із макропарадигмальних методів домінує в дослідженні *комунікативно-прагматичний* метод, базовим для якого є поєднання *принципів*

інтегративності семіотичного та герменевтичного методів, принципів антропоцентричності, системоцентричності і функційності. Методологічна важливість принципу інтегративності є вкрай важливою, бо має своєю базою *теорію номінації, теорію референції і теорію мовних актів.* Дискурсивний аналіз застосовано як комплексну процедуру, властиву і комунікативно-прагматичному, і когнітивно-комунікативному методам. Указані макропарадигмальні методи допомогли дослідити функції, значення, прагматичні наміри, комунікативні цілі авторів і створених ними персонажів у виборі та використанні контрарних маркерів і визначенні доцільності й достатності певного позиційного відношення для характеристики того чи іншого персонажа. Завдяки застосуванню прийомів дискурсивного аналізу було встановлено механізми формування комунікативно-дискурсивного контексту оповідного тексту літературно-художнього дискурсу.

У дисертаційному дослідженні використано також *семіотичний і паралінгвістичний* міждисциплінарні методи соціально-гуманітарного пізнання. *Семіотичний і герменевтичний* методи допомагають точно виокремити знаки, що функціують як маркери контрарності в художньому творі й визначити їхнє функційно-прагматичне та стилістичне навантаження у соціально окресленій комунікативній ситуації. Паралінгвістичний метод у нашому дослідженні виступає як комплекс методів, методик і прийомів, спрямованих на вивчення персонажної невербаліки, якою є маркери соціального статусу художнього персонажа, надані безпосередньо автором в авторських словах і ремарках. За допомогою паралінгвістичного методу встановлено типи інформації, яку вносять невербальні засоби у вербальний контекст, і визначено способи взаємодії вербальних і невербальних маркерів контрарності міжособистісних відносин художніх персонажів.

Мета й завдання дослідження передбачають використання процедур *аналізу словникових дефініцій, фонетичного, лексичного, словотвірного, морфологічного, синтаксичного, фразеологічного, стилістичного аналізу* – для інтерпретації використаних засобів контрарності міжособистісних відносин та

окреслення способів їх утворення та застосування в синтагматичному, парадигматичному і/або епідигматичному полі структури; а також *описовий* метод – для найбільш правильного, адекватного представлення результатів дослідження; методи *компонентного* і *контекстологічного аналізу* – для якомога точного опису структури змісту маркерів опозиційних відношень, у тому числі лінгвокультурних оцінок таких засобів.

Наукова новизна результатів, отриманих у дисертації, полягає в тому, що в ній уперше описано функційний аспект дослідження контрарних відношень в українській постмодерній прозі; схарактеризовано ментальний аспект екстралінгвістичних чинників створення контрарності, контрадикторності в сучасній літературі.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що проведене в ній дослідження різних за структурою та семантикою маркерів контрарності у мовних картинах світу художніх персонажів засвідчило, що феномен вербалізації соціальних статусів становить систему, організовану синтагматично-парадигматичними відношеннями між підсистемою соціальних статусів (синтагматичний складник) і підсистемою мовних засобів їх вираження (парадигматичний складник) з елементами епідигматичних відношень. Визначено кореляційну залежність певних груп вербальних і невербальних маркерів соціального статусу персонажів від дискурсивних ситуацій їх уживання та від різновидів цих статусів. Запропоновано концепцію дискурсивної організації оповідного тексту літературно-художнього дискурсу. Визначено механізми дії метадискурсивності оповідних художніх текстів щодо організації їхніх прагматико-дискурсивних контекстів. Установлено індивідуальні пріоритети авторів щодо використання прагматико-дискурсивних контекстів у проаналізованих художніх текстах, а також щодо застосування певних засобів вираження соціальних статусів персонажів у соціально окреслених комунікативних ситуаціях.

Практичне значення отриманих результатів ми вбачаємо у доцільності їх включення до навчальних програм із «Соціолінгвістики»,

«Лінгвопрагматики», «Мовленнєвої комунікації», «Лінгвістичного аналізу художнього тексту», «Лінгвокультурології», «Когнітивної лінгвістики», «Сучасної української літературної мови» (до розділів «Лексикологія», «Фразеологія», «Словотвір», «Морфологія», «Синтаксис», «Стилістика»), а також у розробці та впровадженні дисциплін із досліджуваної тематики, у написанні наукових праць. Крім того, знання, яких потрібно прагнути, про належним чином застосовані засоби вираження контрарності персонажем і засоби, виражені автором, покликані висвітлити когнітивні засади художнього зображення ментальності людей у різних мовленнєво-культурних сценаріях, а також представити результати дослідження виробникам лінгвістичного комп'ютерного програмного забезпечення для доповнення й уточнення програм. Результати дослідження відкривають **перспективу** виявлення й вивчення в різних лінгвокультурах опозиційних маркерів, а також особливості визначення контрарності у мові героїв й мові автора.

Особистий внесок авторки полягає в тому, що всі результати дослідження отримані самотійно. У дисертації відображено власні ідеї авторки, що дало змогу вирішити поставлені завдання.

Апробація результатів дисертації, положень і висновків була здійснена у доповідях: на щорічній звітній науковій конференції викладачів і аспірантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Україна, Кам'янець-Подільський, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025); на Усеукраїнській науковій конференції «Українська словесність у полікультурно-освітньому просторі сьогодення» (Україна, Одеса, 2021, 2022), на Міжнародній науковій конференції молодих українців і дослідників слов'янознавства (Польща, Варшава, 2021), на щорічній звітній конференції молодих учених (Україна, Кам'янець-Подільський, 2021, 2022, 2023), на Міжнародній науковій конференції «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (Україна, Кам'янець-Подільський, 2021, 2023), на Усеукраїнській інтернет-конференції «Вербальні коди сучасної української мови» (Україна, Кам'янець-Подільський, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024).

Публікації. Основний зміст і результати дисертаційного дослідження викладено у 3 (трьох) публікаціях у наукових фахових виданнях, одна – в науковому збірнику, що не є фаховим, п'ять – в інших наукових виданнях України.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (235 позицій), додатків. Перед текстом представлені анотації українською й англійською мовами, список публікацій здобувача, зміст і список умовних позначень, використаних у дисертації. Повний обсяг роботи – 179 сторінок, основна частина дисертації становить 137 сторінок.

У першому розділі «Концепція контрарної побудови мовної картини світу» подано теоретичні засади категорійної ознаки контрарності в мові та філософії. Описано мовну картину світу й спосіб її представлення, зацентровано увагу на синергетичному аспекті антиномій і протиріч у мовній картині світу. У другому розділі «Проблеми дослідження тексту та дискурсу з опозиційними компонентами» описано функційний аспект дослідження контрарних відношень, проаналізовано екстралінгвістичні чинники створення контрарності й методологічне підґрунтя аналізу текстів художніх творів як засобів вербалізації протиріч у навколишньому світі. У третьому розділі «Когнітивні основи мовної градації як вияву опозиційних відношень» розглянуто проблему концептуалізації у мовознавстві та метафоричні моделі створення опозицій у світлі концептуальної категорії градації. У четвертому розділі «Семантичний аспект філософських концептів як репрезентантів контрарних відношень» описано семантику філософських концептів контрарності «душа», «добро і зло», «воля», «доля» й виокремлено мовні засоби контрарних відношень у градаційному та семантичному аспектах.

РОЗДІЛ І

КОНЦЕПЦІЯ КОНТРАРНОЇ ПОБУДОВИ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

1.1. Категорійна ознака контрарності в мові та філософії

Категорія як термін у логіці, філософії та мовознавстві базисно побудована на трьох основних показниках: 1) комунікативній значущості; 2) опозиції семантично наповнених компонентів; 3) спеціальних засобах вираження – прямих та і дотичних. Об'єктивна реальність, відображена в мовній картині світу, має фундаментальну засаду – виявляється в протилежних процесах, які можуть як бути протиставленими, так і відображати сторони одного і того ж явища. У філософії такі процеси можемо інтерпретувати як функціонування закону єдності та боротьби протилежностей, який сутнісно проявляється в тотожних і контрарних відношеннях.

На основі аналізу праць Л. А. Булаховського [12], Л. М. Полюги [114], Л.А. Лисиченко [85], О.О. Тараненка [146] та ін. Н.М. Тома викремлює критерії виділення слів з контрарним значенням: «1) протилежність значень; 2) належність до однієї частини мови; 3) співвіднесеність позначуваних понять; 4) тотожність лексичної сполучуваності; 5) однакова емоційно-стильова забарвленість (для повних антонімів). Залежно від принципів класифікації, антоніми поділяють на такі різновиди: а) градуальні – комплементарні – векторно-координатні – конверсиви; б) різнокореневі – спільнокореневі; в) загальномовні – контекстуальні; г) іменникові – прикметникові – дієслівні – прислівникові» [149, с. 98].

Під тотожністю розуміємо за Словником сучасної української мови: «**ТОТÓЖНІСТЬ**, ності, *жс*.1. Цілковита схожість чого-небудь, подібність одного до одного за своєю суттю й зовнішніми ознаками та виявом.

Закон тотожності – один з основних законів формальної логіки, що відображає відносну стійкість і якісну визначеність явищ об'єктивної дійсності, згідно з яким поняття в процесі мислення повинні бути точними, визначеними

та недвозначними й зберігати певні, їм властиві ознаки. Змішування понять, одночасне вживання їх у різних розуміннях призводить до плутанини, суперечливих, невизначених суджень, до хибних висновків. Додержання закону тотожності забезпечує визначеність і точність наших думок [88].

2. мат. Рівність, що дійсна при всіх числових значеннях літер, які входять до неї. Якщо в будь-якій рівності обидві її частини становлять тотожні алгебраїчні вирази, то така рівність називається тотожністю (Алг., I, 1956, с. 80)». Тотожність, поєднуючись із відмінностями та взаємодіючи з ними, стає тлом для суперечностей (за Гегелем)» [134, с. 213].

Т. Розова та Л. Чорна, аналізуючи філософську ідею Гегеля, зазначають: «Гегель визначає діалектичний метод як усвідомлювану форму саморозвитку логічних категорій шляхом їх вибудовування у цілісну взаємопов'язану систему. Логічні категорії виражають всезагальні, універсальні зв'язки буття, розкриваючи їхній саморозвиток і зображуючи картину буття, що само розвивається» [122, с. 227]. Там же, визначаючи гегелівські методи діалектики, авторки окреслюють такі: «1) принцип загального взаємозв'язку і взаємодії; 2) принцип розвитку як саморозвитку; 3) **принцип суперечності, або тотожності протилежностей**. Згідно з цим принципом сутність дійсності осягається як внутрішньо суперечлива. Суперечність (протиріччя) є джерелом саморозвитку будь-якого явища. Істина ж осягається через синтез протилежностей, через синтез протилежних визначень предметів і явищ дійсності. Логічною формою розгортання міркування у відповідності до цього принципу є заперечення заперечення: теза – антитеза – синтез; 4) принцип сходження від абстрактного до конкретного, згідно з яким мислення має розгортати свої визначення, рухаючись до все конкретніших і всебічніших; 5) принцип єдності логічного та історичного, який наголошує, що логіка та історія взаємно визначають і обумовлюють одна одну» [122, с. 228].

У Філософському енциклопедичному словнику **суперечність** тлумачать як «взаємовиключення протилежностей» [155, с. 616]. «Суперечність є одним із центральних понять логіки. У більш широкому розумінні суперечність означає:

1) положення, за якого одне висловлювання виключає інше, несумісне з ним; 2) твердження про тотожність вочевидь різних об'єктів; 3) наявність (у міркуванні, теорії) двох висловлювань, з яких одне є запереченням другого. Теорії, для яких справедливий закон суперечності, називають несуперечливими. Проникнення суперечностей у міркування чи наукову теорію робить їх логічно неспроможними» [155, с. 617].

Таким чином, опис лексико-семантичної системи мови, а саме синонімії та антонімії як єдиної смислової сутності, охоплює антонімо-синонімічні відношення в компонентно-аналітичному аспекті, визначає поняття антонімо-синонімічного блоку слів як лексико-семантичної структури, організованої через єдність об'єднувально-роз'єднувальних ознак.

Словам властива багатозначність, яка в окремих випадках утруднює розмежування багатозначних слів та омонімів. С.О. Кантемір зазначає: «Проблему розмежування суміжних явищ полісемії та омонімії ми не можемо розв'язувати тільки у форматі “або-або“, адже, з одного боку, вона детермінована конкретно-історичними умовами розвитку лексики, з іншого – наявними синхронними відношеннями між словами; дослідник змушений зважати на можливе протиборство між синхронним та діяхронним сприйняттям кількох значень одного й того самого слова» [56, с. 105].

Отже, полісемія сприяє розв'язанню таких завдань: 1) визначення польової структури слова; 2) аналіз співвідношень між значеннями слова, які характеризуються співвідношеннями градуйованого характеру.

Одне і те ж слово може входити до різних тематичних груп насамперед тому, що може мати кілька узуальних значень, які різняться між собою, і саме в одному із своїх узуальних значень може бути пов'язане не з однією, а з кількома понятійними сферами.

Так, наприклад, слово *вузький* входить до антонімно-синонімічних блоків слів, які є членами декількох родовидових груп. Насамперед, слово входить у дві тематичні групи: **Людина** і **Предмет**, які свою чергу, за семантичною глибиною поділяються на тематичні підгрупи: **людина** обмежена, примітивна,

вузькоглядна (з вузьким світоглядом); **людина** однобічна (з недостатньою освітою); **людина** недалека (розумово обмежена); людина – вузький спеціаліст (стосується однієї галузі); або: предмет вузький (недостатньо широкий); предмет вузький (тісний) тощо. І кожна така тематична група буде мати свій антонімічний ряд.

Таким чином, опис контрарно-контрадикторних відношень забезпечує підхід до слова зі значеннєвого аспекту, який віддзеркалює складну комплексну проблему, яка об'єднує різноманітну кількість проблем, серед яких: 1) проблема семантики окремого слова; 2) проблема семантики мови в цілому – словникового запасу, до якого використовуємо термін «картина світу»; 3) проблема створення мови з метою опису семантики – семантичної метамови.

Таким чином, у дисертаційному дослідженні одиницею опису є **антонімо-синонімічний блок** – група слів, утворювана використанням об'єднувальних та протилежних за значенням (роз'єднувальних) слів, які утворюють контрарні та комплементарні відношення, створюючи певну метамову.

Кожен антонімо-синонімічний блок може утворюватися навколо певного основного дескриптора та низки проміжних, в середині такого блока одне слово може відрізнитися від іншого за певним відтінком значення. В основі об'єднувально-роз'єднувальних ознак лежать кількісні ознаки градуальності, які можна розглядати як дескриптори з дещо відносним характером, як диференційні елементи у фонології, саме за допомогою яких виражається сходство або різниця в значеннях слів. Під дескрипторами розуміємо слова, які лежать в центрі певних смислових блоків і утворюють навколо себе антонімічно-синонімічний текст. Це розуміння дещо перетинається з поглядами О. Селіванової, яка дескрипторами називає «ключові слова текстового документа, сукупність яких є його пошуковим позначенням, тобто використовується для швидкого й ефективного пошуку необхідної інформації у системах штучного інтелекту» [127, с. 116].

Антонімно-синонімічний блок репрезентує глибинну структуру мови, яку розуміємо дещо ширше, ніж лише на рівні речення, переносячи це розуміння на рівень тексту. Проте в основі глибинної структури лежить «...не лише синтаксичний, а й семантичний рівень речення. Глибинна структура застосовується на позначення ядерного речення як позиційної схеми, ментальної репрезентації речення взагалі у психолінгвістиці, семантичному синтаксисі, трансформаційній граматиці, когнітивній і комп'ютерній лінгвістиці, прикладній семіотиці. Глибинна структура корелює із предикатно-актантними рамками, предикатно-аргументними структурами, пропозиціями, позиційними схемами, які дають змогу наповнити змістом формальні синтаксичні схеми речень і пояснити омонімію поверхневих структур» [127, с. 92].

У дослідженні описуємо лексику в напрямку від значення до форми, виробляємо принципи опису значення конкретних слів та їх об'єднання з використанням аспектів, які демонструють єдину систему, яка й є відображенням певної «картини світу». Основою бачення мовної картин світу є специфічне ментальне відображення навколишнього світу через призму мовних одиниць та зв'язків між ними. Ментальні репрезентації – це «...умовні, функціонально визначені структури свідомості та мислення людини, що виконують, принаймні, три функції: відтворюють реальний світ у свідомості, втілюють знання про реальний світ та почуття, які він викликає, відображують стани свідомості та процеси мислення» [168, с. 214-215].

Мовний матеріал засвідчує подібність і відмінність та їх ступені, демонструючи антонімо-синонімічні зв'язки між словами. Подібність, відмінність і контрарність значень, які утворюють як синонімію, так і антонімію, визначаються як із синтагматичного, так і з парадигматичного контексту, оскільки ознаки синонімічно-антонімічного блоку уже попередньо сформовані та закріплені в мові.

Наприклад, гіпотетично сприймає носій мови як відмінні ознаки для антонімів пари: *світлий* / *темний*; *малий* / *великий*; *верхній* / *нижній*;

простий / складний; хороший / поганий; сильний / слабкий; теплий / холодний; внутрішній / зовнішній тощо.

Текст, як продукт мислення, з неминучістю несе в собі відбиток ментальної сфери мовця. Епізоди буття, довкілля проєктуються на свідомість і втілюються у конкретних лексемах. Саме вони творять нові протиріччя: **безмежність – межа** (межа витривалості, край моральної прірви), **стійкість / витривалість – слабкість** (духовна), **вина – невинність; гріх – спокута / безгрішність**. Одночасно вони можуть бути об'єднувальними ознаками для синонімів, а кількісна ознака **градуальності**, яка є засобом утворення шкали кількісного підсилення або послаблення ознак, служить для розрізнення або ототожнення лексем та розміщує їх на шкалі градації. Крім того, тлумачення значення слів в антонімо-синонімічних блоках можливе через використання контекстуальних, нестандартних, спонтанних ознак, які вказують на те, що не тільки антоніми, не дивлячись на свої протилежні значення, є загальними за значенням, а й усі слова антонімо-синонімічних блоків.

Наприклад, у тексті такі відношення творяться за допомогою різноманітних, як ієрархічних, так і ланцюгових, зв'язків між лексемами, словосполученнями та реченнями, віддзеркалюючи складний малюнок з контрарним забарвленням. Це може бути як портретна, пейзажна чи інша замальовка. *«Енергійна жіночка з чіпким поглядом і манерами ротвейлера. Мені розповіли, що вона проводить сеанси гри у «Мафію» в київських клубах. Іще одна, на контрасті, із абсолютно відстороненим заміряним виглядом. «Ви знаєте, – говорила вона чоловікові у сірому костюмі. Який заковтував бутерброди на кожне її слово, – я не розумію, як люди обходяться без терапії. У наш час регулярні сеанси у психотерапевта – це мастхев, це елемент обов'язкової гігієни, як чищення зубів». Сірий костюм кивав, не відриваючись від бутербродів. Пізніше я дізналася, що це провідний столичний нарколог, світило і геній, і що в нього є кілька реабілітаційних центрів закритого типу з відмінною статистикою одужань»* (Горіха Зерня, с. 60). Спостерігаємо протилежні (*жіночка з чіпким поглядом і манерами ротвейлера; із*

абсолютно відстороненим замріяним виглядом) та ототожнювальні (*провідний столичний нарколог, світило і геній*) конструкції, що віддзеркалюють певний елемент довкілля. Ці рядки розкривають діалектику контрадикторних протилежностей та комплементарних подібностей, одночасно створюючи і градаційну шкалу, оскільки *провідний нарколог* < ніж *світило*, яке, у свою чергу < ніж *геній*, і хоча всі репрезентовані лексеми перебувають у синонімічних відношеннях, одночасно вони протиставляються відтінками значень: *провідний* – «авторитетний, досвідчений (про фахівця в якій-небудь галузі» [14, с. 963]; *світило* – «людина, що прославилась в якій-небудь сфері діяльності, знаменитість» [14, с. 1108]; *геній* – «особа, яка досконало уміє щось робити» [14, с. 177].

А. Загнітко стверджує значимість саме антонімічних зв'язків з послідовним розмежуванням контрарної і комплементарної, векторної опозиції при творенні семантичних полів прикметників. «Ад'єктами є переважно сигніфікативно орієнтованими, що умотивовує необхідність розмежування контрарних і комплементарних основ (контрарні прикметники (контративи) утворюють градуальну опозицію, що передбачає наявність проміжного компонента: *молодий* – (*нестарий, немолодий*) – *старий*). Комплементарна антонімічна пара (комплеметативи) не допускає наявності проміжного компонента: *здоровий* – *хворий*» [50, с. 190-191].

Протилежність в мові з позиції філософії досліджувала Д. Мовчан, яка пов'язувала появу і формування протилежних (антонімічних) пар з обумовленістю об'єктивних речей у навколишньому світі: «У кореляціях такого типу проявляється загальна залежність будь-якої знакової системи від тієї сфери об'єктивної реальності, по відношенню до якої вона в цій якості функціонує» [104, с. 654-686]. У Словнику протилежності трактуються як «...визначеності, які виключають, проте й обумовлюють, і доповнюють одна одну. Їхніми різновидами є сукупність полярних категорій, таких як буття і небуття, сутність і явище, форма і зміст тощо» [155, с. 531]. Протилежність належить до діалектичного закону єдності і боротьби протилежностей.

«Розглядувані в онтологічному плані, категорії діалектики фіксують об’єктивну несумісність і, в той же час, нерозривність сторін буття (“протилежність” , “єдність протилежностей” , “рух” , “розвиток” і т. п.)» [155, с. 274]. Єдність і боротьбу протилежностей у Філософському енциклопедичному словнику трактують як «...частковий випадок єдності багатоманітного. Багатоманітне - це будь-яка, в т. ч. і нескінченна, множина речей або явищ, що відмінні одна від одної і знаходяться в безпосередньому або опосередкованому зв’язку» [155, с. 214].

Багатоманість може виявлятися як у відповідності нормі, так і в подібності або протиріччі:

	Норма
Багатоманітність	Подібність
	Протиріччя
	Відповідність нормі
Подібність	Рівність
	Встановлюється релятивно, за відчуттям
Протиріччя	Зафіксоване мовою.

Релятивні лексеми можуть виявляти незначну різницю, велику або максимальну, тоді як абсолютно зафіксовані можуть бути менше або вище норми з незначним або граничним ступенем протиставлення.

Таким чином, відношення протиставлення, протиріччя закладено в мові як основа буття людини, як її розуміння довкілля та його різноманіття, як логіка сприйняття всього сущого. «У відношенні суперечності (контрадикторності) знаходяться такі два поняття, які є видами того самого роду, і при цьому одне поняття вказує на деякі ознаки, а інше ці ознаки заперечує, виключає, не замінюючи їх ніякими іншими ознаками. Наприклад, „розумний” (А) і „нерозумний” (В), „друг” і „недруг” і т.д. Обсяги двох суперечливих понять

складають весь обсяг роду, видами якого вони є» [88, с. 30]. Під поняттями розуміємо думку, «в якій предмет відображається в його необхідних, загальних, істотних ознаках. Поняття може відображати явище, процес, предмет (як матеріальний, так і ідеальний, уявний). Головне для даної форми думки – відображати загальне і в той же час істотне, відмітне, специфічне в цьому предметі» [88, с. 32]. Крім того виділяють також за типом відношень поняття тотожні і контрарні. «У відношенні протилежності (контрарності) знаходяться поняття, котрі є видами того самого роду, і притому одне з них містить якісь ознаки, а інше ці ознаки не тільки заперечує, але й заміняє їх іншими (тобто протилежними ознаками). Наприклад, „демократична держава” і „тоталітарна держава” (А і В), „свій” і „чужий”, „хорообрість” і „боягузтво” і т.д. Слова, що виражають протилежні поняття, є антонімами. Обсяги протилежних понять складають у своїй сумі лише частину обсягу загального для них родового поняття» [88, с. 32]. «У відносинах тотожності знаходяться поняття, які розрізняються за змістом, але обсяг їх збігається. У таких поняттях мислиться один предмет чи клас однорідних предметів. Але зміст таких понять різний, тому що кожне з них відбиває тільки визначену сторону (ознаку) даного предмета чи класу 31 однорідних предметів. Наприклад, „автор поеми „Гайдамаки” (А) і Тарас Шевченко (В)» [88, с. 30]. *«Наш батько і справді був добряком. Тільки дуже слабким. Це здається, децю послаблює перше визначення – добряка»* (Лаюк М., с. 10). Поняття *доброго/добряка* і *слабкого* здається алогічним, проте поєднується логічними зв'язками. Ознака «добрий – С=слабкий» протиставляє (розрізняє) два синонімічних ряди, одночасно ознаки «добрий» і «слабкий» є об'єднувальними ознаками для кожного із синонімічних рядів, усі слова цього блоку об'єднані через ознаку градаційності, у цьому тексті – послаблення ступеня вияву ознаки, градаційність одночасно розрізняє слова одне від одного; проте слова мають спільну ознаку (стосуються однієї людини), яка розрізняє їх від інших блоків слів.

Поняття об'єднувальних і роз'єднувальних ознак закладені природно в категорії синонімії і антонімії, у категорії протилежностей/протиріч, оскільки

сама мова побудована за принципом опозиції. «Універсальною знаковою одиницею системи мови вважається слово. У ньому органічно поєднуються дві сторони: форма та значення. Форма слова, яка найчастіше становить комплекс морфем, маніфестує певний зміст – лексичне значення слова. Саме лексичне значення слова наділяє його можливістю виконувати головну номінативну функцію і підлягає детальному розгляду під час характеристики антонімів як маніфестантів відношень протилежності між поняттями та об'єктами навколишньої дійсності» [104, с. 673].

Відображення в мові навколишнього світу через антонімо-синонімічний блок тісно переплітається з категорією заперечення. Логічне поняття заперечення виражає відсутність будь-якої ознаки, предмета, дії, явища. Запереченню протиставляється ствердження, як існування чогось. Тобто, і в мисленні, і в мовленні представлено опозицію: **ствердження / заперечення**, де нормою є ствердження. Передусім, «...семантика ствердження і заперечення абсолютно сумісна зі значеннями реальності й ірреальності, а поділ родового поняття на видові правомірний та логічно обґрунтований тоді, коли основою поділу є співвідносні ознаки і члени поділу взаємно виключають один одного» [44, с. 46]. Проте «...у сучасній модальній логіці, навпаки, судження типу – $S \in P$ та – $S \notin P$ визначаються як асерторичні, тобто такі, що позбавлені будь-якого модального значення» [44, с. 47]. Отже, дослідження особливостей реалізації стверджувально-заперечних значень у висловленнях передбачає врахування семантики ключових слів, особливостей вираження та передання текстової інформації, що сприятиме не лише покращенню сприйняття та розуміння інформації, а й здійсненню прагматичного впливу в процесі комунікації. *«Друга фігура розчинилася в кущах так, ніби мені привиділося, і коли я виповзла на галявину, біля Юрія нікого не було. Звісно, я могла помилитися, мене могли підвести очі, і **це був міраж**, оптичний обман. Вірогідність помилки у таких речах п'ятдесят на п'ятдесят, як у тому анекдоті про динозавра. Але, поклавши руку на серце, я знала, що **побачила не міраж**»* (Горіха Зерня, с. 67).

А. Паславська услід за А. Конверським стверджує, що в логіці серед семантичних відношень розрізняють протилежності й суперечності. Два судження p і g перебувають у відношенні протилежності (контрарності), якщо хоча б одне із них або обидва хибні. Суперечні відношення (контрадикторні) є у висловленнях, де одне судження обов'язково істинне, а інше – обов'язково хибне [111, с. 18].

Натрапляємо на приклад контрарних відношень у заперечних судженнях: *«Павич – птах інтелігентний.але з розумом у нього не склалося.Чоловік-павич мислить штампами і стереотипами. Так що притримуйте свій язичок, любі розумниці та інтелектуалки, особливо коли ви разом з ним на людях, якщо не хочете його втратити»* (Клименко Л., с. 12). Чоловік не може одночасно бути розумним і дурним / нерозумним, тому одне твердження заперечує інше: *чоловік нерозумний – жінка розумна.*

Щодо контрадикторних суджень у заперечних висловленнях, то спостерігаємо у такому прикладі: *«Як правило, жінка-павучиха – не любителька готувати. Тобто вона готує, але в певних ситуаціях, наприклад, перед тим, як обплутати кого-небудь своєю павутиною»* (Клименко Л., с. 27).

Таким чином, і стверджувальні і заперечні висловлення як логічні категорії пов'язані з категорією протилежності, оскільки описують ознаки як властиві об'єктам, так і їм не властиві: «Однак для того, щоб стверджувати наявність заперечення, недостатньо констатувати, що певний предмет, явище чи ознака відмінні від інших. Неодмінною умовою заперечення є наявність не просто відношення відмінності, а власне протилежності, або несумісності» [112, с. 15].

Зважаючи на взаємозумовлений характер зв'язку між антонімічними та синонімічними компонентами висловлень, які є маркованим результатом опису мовної картини світу, в основу якої покладені як протиріччя, так і подібності, варто визнати, що кожний елемент може сполучатися в тексті з іншим, створюючи певну шкалу, де подібні елементи відрізняються на +1 або -1 від інших, якщо під +1 та -1 розуміємо грань відмінностей між подібностями, а

межові компоненти створюють опозиційні або межові, граничні пари, в основу яких закладено значення протилежності. Демонстрація вербалізованого результату когнітивного усвідомлення навколишнього світу, втілення усього його попереднього досвіду супроводжується формуванням специфічної для мовного колективу схеми сприйняття дійсності, відомої в теорії пізнання як «мовна картина світу».

1.2. Мовна картина світу та спосіб її представлення

Картина світу – це глобальний образ світу, який репрезентує світогляд людини, що складається із розуміння суттєвих властивостей світу в розумінні її носіїв та є накопиченим результатом всієї матеріальної та духовної активності людини. Під світоглядом людини як мовної особистості розуміємо систему поглядів людини на світ, яка супроводжується становленням ментальності.

Методологічною основою світогляду як форми свідомості особистості є оцінне ставлення до світу. Ментальність як багаторівнева структура утворює опозицію цінностей та антицінностей, таким чином вводить до національної ментальності крім апріорі позитивних ціннісних категорій (з позицій його носіїв) і багаточисельні різноманітні модифікації, які існують на психологічному та поведінковому рівнях, та які мають протилежний, тобто негативний характер. При цьому цінності як основа національної ментальності базуються на національному характері, національній культурі та національних ідеалах, реалізуються мовними засобами, створюючи національну мовну картину світу.

Термін «картина світу» цікавив як зарубіжних, так і українських науковців. Питання національної картини світу отримало свій розвиток у німецькій лінгвістиці в працях В. Гумбольдта, а в українській – у працях О. Потебні. Про вплив О. Потебні на розвиток українського мовознавства писав В. Сімович: «Але куди важніші його твори, що торкаються справи, як повстала людська мова та які відносини між людською думкою і словом (визначний твір

«Думка і мова»). Людську мову розглядає Потебня як творчість. Коли людина говорить, то вона рівночасно і творить. Творять мову одиниці – але й суспільства, а далі – народи. А через те, що спосіб думання в одиниць, поодиноких суспільств і народів інший, то й не диво, що вислів думки інший, мова – інша. З цього погляду велике значення має мова при утворюванні того, що в народі зветься національною свідомістю, не кажучи вже про вагу мови якогось народу – для придбання освіти» [130, с. 395]. В. Кононенко картину світу розглядає як «...універсальний орієнтир людської діяльності, що визначає загальний перебіг етнічних процесів у суспільстві та соціокультурне життя» [70, с. 28]. І в цьому випадку його бачення базується на вченні Сепіра, який стверджував, що зрозуміти навколишній світ можна лише через засоби мови [201, с. 79]. Бікезіна А. описує вплив В. фон Гумбольдта та Л. Вайсгербера на формування поняття «мовна картина світу»: «Основними характеристиками мовної картини світу, якими її наділяє Л. Вайсгербер, є: мовна картина світу є системою всіляких змістів: духовного, що визначає своєрідність культури та менталітету конкретного мовного суспільства, та мовного, що визначає існування та функціонування самої мови; мовна картина світу пов'язана з мовною культурою, мовною специфікою; мовна картина світу, з одного боку, є наслідком історичного розвитку етносу та мови, а з іншого боку, є причиною своєрідного шляху їх подальшого розвитку; мовна картина світу як єдиного «живого організму» чітко структурована та в мовному вираженні є багаторівневою. Вона визначає особливий набір звуків та звукосполучень, особливості будови артикуляційного апарату носіїв мови, просодичні особливості мови, словниковий запас, словотворчі можливості мови та синтаксис словосполучень та речень, а також власний пареміологічний багаж.

Іншими словами, мовна картина світу визначає загалом комунікативну поведінку, розуміння зовнішнього світу природи та внутрішнього світу людини, систему мови; мовна картина світу з часом змінюється і, як і кожен «живий організм», схильна до розвитку, тобто у вертикальному (діахронічному) сенсі на кожному наступному етапі розвитку частково не тотожна самій собі;

мовна картина світу створює однорідність мовної сутності, сприяючи закріпленню мовної, а тому й культурної своєрідності в баченні світу та його позначенні засобами мови; – мовна картина світу існує в однорідній, своєрідній самосвідомості мовного суспільства і передається наступним поколінням через особливий світогляд, правила поведінки, спосіб життя, відображені засобами мови; – картина світу будь-якої мови формує уявлення про навколишній світ через мову як «проміжний світ» у носіїв цієї мови [9, с. 151]. Л. Лисиченко виділяє три рівні мовної картини світу: «...психоментальний превербальний рівень мовної картини світу, в якому зберігаються численні фантомні відбитки явищ, які відкладаються в пам'яті. Однак фантомні образи мають властивість поступово згасати, тому для їх закріплення виникають спеціальні мовні знаки понять про узагальнені образи однорідних явищ, які складають логіко-ментальний (концептуальний) когнітивний рівень МКС. Нарешті, третій, власне лінгвальний, рівень мовних явищ і одиниць та їхніх значень» [86, с. 6-7].

Кожна мовна одиниця по-своєму репрезентує національну культурну інформацію, таким чином демонструючи різний ступінь наповненості різних рівнів і різних одиниць мови культурною інформацією або лінгвокультурним сенсом.

Особливу роль у відбитті картини світу та створенні мовної картини світу відіграє номінативний аспект лексики, її безпосередня спроектованість до екстралінгвальної реальності, яку творить певний народ. І в цьому випадку слушно зауважує В. Сімович, згадуючи О. Потебню: «Та все ж треба мати на увазі. Що при цьому всьому відносини між думкою і мовою в того самого народу можуть бути різні, відповідно до духовного розвитку людей того народу» [130, с. 395].

Описуючи картину світу, як зазначає Т. Семашко, дослідники «...на перший план висувають ряд змістових ознак та формальних особливостей феномена: є образом світу, продуктом сприйняття свідомості; експлікує риси людської суб'єктивності; відображає основні риси світобачення людини; має національно-специфічне зображення» [128, с. 15]. І. Голубовська висловлює

думку щодо антропоцентричного підходу, який панував у мовознавчих дослідженнях в ХХ столітті: «...Антропоцентричний підхід до мови, що сягає ідей В. фон Гумбольдта, передбачає більш масштабне осмислення функцій мови, вихід за межі вузькорационального, прагматичного трактування її призначення. Мова як умістище духу народу, як результат неповторної розумово-оцінної діяльності певного етносу може відкритися не стільки інструментальному, скільки філософському поглядові, здатному охопити й осмислити потаємну духовну сутність національної мови як унікального витвору етносу. Формування нової культурологічної парадигми як основного в сучасну епоху підходу до мови визначило новий стиль лінгвістичного мислення, який потребує опрацювання власного категоріального апарату. Йдеться про необхідність перегляду традиційних уявлень у мовній семантиці, про вироблення нових підходів до вивчення лінгвістичних феноменів, онтологічна сутність яких на сучасному етапі у розвитку лінгвістичної науки постає в дещо іншому світлі; про застосування в лінгвістиці нових методологічних і методичних стратегій» [30, с. 3].

Є. Бартмінський описує, що мовний образ світу – це «інтерпретація реальності, що міститься в мові, по-різному вербалізована, яка може бути виражена у формі набору суджень про світ». Мовна картина світу «фіксується у значеннях слів, їх етимології, значенні похідних, доступна через вивчення лексичної сполучності, фразеології та метафор. Вона також виражається в семантичній структурі текстів (передбачуваний і припущений зміст), у змісті прислів'їв і текстів-кліше [174].

Системно-структурна будова як онтологічна властивість мови зумовлює трактування мовних одиниць, їх властивостей та функцій, відношень між ними як узуальних та okazіональних явищ. Таким чином, існування контрарних відношень належить до узуальних явищ, які okazіонально виявляються на різних рівнях у мовних одиницях. Одиниці мови вичленовуються в процесі сегментації текстів, проста одиниця входить до складу одиниці складнішої будови, а складна ділиться на прості, демонструючи ієрархічні відношення в

мові, які виявляються на кількох рівнях. Е Бенвеніст обґрунтовує зв'язок між поняттям «рівень» як ґносеологічним та одиницями мови [176].

Крім ієрархічних, одиниці мови вступають в синтагматичні та парадигматичні відношення. Синтагматичні пов'язані з лінійністю мови, послідовним виявом в часі елементів в мовленнєвому ланцюгу, а парадигматичні ґрунтуються на відношеннях протиставлення та подібності. Кожне слово, пов'язане такими відношеннями, у різних мовах проявляється по-різному залежно від того, яку картину світу (мовну чи концептуальну), яке світовідчуття вони презентують. Таким чином вважаємо, що найактуальніше простежити відношення протилежності на лексичному та когнітивному рівнях, коли національна картина світу проявляється або через певні лексеми мовні засоби), або через концепти – систему мислетворчих уявлень.

Основні стереотипи, сформовані в межах мовного образу світу, у соціальному вжитку підлягають навмисній адаптації до обставин і контексту мовної практики. Ми можемо говорити про один і той же психічний об'єкт, виділяючи його різні аспекти та вибираючи (ієрархізуючи) фіксовані ознаки. Є. Бартмінський (1998), виходячи з пропозицій, що містяться у «Словнику стереотипів і народних символів» *Słownik stereotypów i symboli ludowych* /pod. red. Jerzy Bartmiński. Lublin, 1996–2017]), посилаючись на працю Анни Вежбіцької «Лексикографія та концептуальний аналіз» (1985) [210]) та деякі попередні праці, створені в люблінському середовищі визначив профілювання як суб'єктивну (з власним предметом) лінгвістичну та концептуальну операцію, яка полягає у формуванні образу об'єкта шляхом представлення його в конкретних аспектах [174; 187].

Удале ключове слово, вжите в певному культурному контексті, буде репрезентувати «національно окреслене, історично зумовлене, осмислене у вимірах часу» [69, с. 11] національне світосприйняття. Наприклад, простежимо створення таких притиріч, межових оозицій у тексті Г. Вдовиченко «Маріупольський процес», книги, створеної після початку російського вторгнення в Україну в 2014 році: *«Що з нею зробили ці слова. З нею,*

сепаратисткою, як обізвав її Роман у перші дні свого полону. А вона його зло відштовхнула: **укр нещасний. Щасливий, – виправив він**» (Вдовиченко Г., с. 258). У контрарних відношеннях представлено лексеми *сепаратистка* – **укр**, які відбивають глибину протиріччя між людьми, які розділили себе та інших, віднісши до представників різних етносів. Далі авторка моделює за допомогою заперечення концепт «двір», ілюструючи та протиставляючи двір мирний, наповнений життям, та двір мертвий (саме такий він може бути у воєнний час): *«Дивний був дворик. Ніхто не визирав із вікон, не бачив випадкової зайди. За нею спостерігали десятки пластмасових очей ляльок, ведмедиків, клоунів, чебурашок, овечок, левів та песиків. Пластмасових та м'яких іграшок, що розсідалися вздовж стін, на полицях, лавках та реньках зрізаних дерев.*

Це дивне подвір'я заселяли старі іграшки, знесені звідусіль, покинуті, забуті, просякнуті дощем та пропечені сонцем. Дворик мав би втішати дітей та дорослих, але від поглядів його мешканців душу огортала щемка туга. Наче усі діти із цього подвір'я змушені були виїхати, залишивши своїх колишніх улюбленців стерегти покинуті домівки» (Вдовиченко Г., с. 259). Концепт «двір/дворик» є в цьому тексті заміщенням невербалізованої пари лексем «мир / війна», а, отже, цілком можемо погодитися з визначенням концепту В. Іващенко, яка вважає, що він – «ментально-мовне утворення, співвіднесене з одного боку з предметом думки, що є елементом / фрагментом об'єктивної дійсності» з «його вербальними вербалізаторами) та невербальними корелятами» [54, с. 100].

Таким чином, досліджуючи передання протилежних відношень у мові через мовні засоби та ментальних утворень, аналізуємо художні тексти, оскільки «літературно-художній твір, який є завершеним і за формою, і за змістом когнітивнохудожнім продуктом, функціонує як текстовий континуум, що зберігає реалії, уявлення певного періоду та певного місця подій одного з сегментів картини світу минулого» [117, с. 162].

1.3. Антиномії та протиріччя в мовній картині світу: синергетичний аспект

Розвідки XX – початку XXI століття у галузі мовних опозицій, системності та асистемності, динаміки мовних систем, їх лінійного та нелінійного розвитку, мовної симетрії та асиметрії, принципів мовних опозицій та багато інших зблизили вчення про мову з механізмами та законами світу матеріального, який досліджує природнича галузь. Також зазначена проблема тією чи тією мірою знайшла своє відображення у працях, які стосуються проблем епістемології та нової наукової парадигми [102].

У цих працях наскрізною є ідея єдності будови світу, мови, тексту; єдності законів, що визначають динаміку та повний цикл існування явищ, які виходять за межі окодосяжного світу. Якщо ж звузити пошуки цих законів до параметрів художнього слова чи тексту загалом, то неможливо заперечити аксіому, що буття людини, буття світу, світу матеріального та нематеріального текстового простору пронизані ідентичними законами та механізмами. Одним із таких законів є закон антиномій (чи опозицій). Закони буття в повному обсязі відобразились і продовжують відображатися в текстовому просторі. Так, скажімо, усім матеріальним явищам властиво мати центр та периферію, зазнавати динаміки «від» і «до», мати початок і кінець, експлікувати протиріччя як у межах самої системи, так і в контексті інших систем, формувати полярні опозиції, які існують лише за умов антиномічного позиціювання, та інше. Станом на сьогодні можемо стверджувати, що антиномії та протиріччя (як похідний варіант антиномій), синергетика, субстанція, текстовий простір знайшли своє відображення у значній кількості дефініцій, описані категорійно та термінологічно стосовно слова чи мови.

«Великий тлумачний словник української мови» визначає **антиномію** як «суперечність між двома твердженнями, що взаємно виключають одне одне, але кожне з яких однаковою мірою логічно довідне в даній системі» [14 с. 20].

З точки зору філософії (учення І. Канта про природу знань та пізнаваність світу (чотирьох антиномій)) І. Кант вважав: коли розум виходить за межі можливого досвіду, він часто стикатиметься із різними антиноміями, і робитиме однаково раціональні, але взаємно суперечливі висновки. Звідси й впливають чотири антиномії Канта: 1) світ є скінченним у просторі й у часі (теза) – світ і нескінченним у просторі й у часі (антитеза); 2) все у світі є простим і неподільним (теза) – все у світі є складним і все можна розділити (антитеза); 3) в світі існує свобода (теза) – в світі немає свободи, все відбувається за законами природи, тобто з необхідності (антитеза); 4) існує Бог як першопричина світу (теза) – не існує ніякої першопричини світу (антитеза) [133, с. 333].

Протиріччя (або ж суперечність) – це «становище, за якого що-небудь одне виключає інше, несумісне з ним або протилежне йому» [14, с. 1216].

Синергетика – це «науково-філософський принцип, що розглядає природу, світ як самоорганізовану комплексну систему» [14, с. 1123]. О. Селіванова тлумачить **синергетичність** (від гр. *synergeia* – спільна дія, взаємодія) як «принцип дослідження, згідно з яким предметом аналізу є складні, відкриті нелінійні суперсистеми, що функціонують за рахунок взаємодії їхніх підсистем і перебувають у стані більшої чи меншої рівноваги, а об'єктом – механізми, що регулюють динаміку, самоорганізацію та збереження цих систем. Самоорганізація здійснюється шляхом спільного функціонування елементів і підсистем, які кооперуються задля збереження системи. Система мови є цілісною, еволюціонуючою, а отже, і нестійкою» [127, с. 538]. Про синергетичну онову текстів стверджує Л. Марчук на прикладі епістолярію Г. Білоуса, оскільки: «Епістолярій не раз привертав увагу дослідників через можливість глибше пізнати національну історію, історію національної мови й літератури, специфіку міжособистісних відносин українців і питомі національні риси, позначені на індивідуально-стильовій манері адресанта...» [93, с. 91].

Текст служить основою для відображення світовідчуття в усіх його проявах, протиріччях і тотожностях, вербалізованих мовними засобами як

матеріальним виявом духовного світу. «Художній текст як осмислене слово у безперервному розвитку, як багаторівневе й семантично неоднорідне утворення, що пов'язане із культурним контекстом, є повноцінним співучасником спілкування між читачем і культурною традицією текстової епохи. Світ художнього тексту складний, наповнений розмаїтими амбівалентними (неоднозначними, двоїстими) і латентними (прихованими, потайними) смислами» [8, с. 57]. Дослідження синергетичних субстанцій текстового простору полягає в тлумаченні феномена тексту як тла для антинонімічних образів, які не тільки відображають навколишній світ, а й створюються мовцем (автором тексту). Текст «... постає як система складників [суттєвих ознак], функційно зінтегрованих у єдину ієрархічну структуру замислом (комунікативним наміром) автора тексту. Кожна його одиниця включена до певної системи зв'язків, вона, з одного боку, підпорядкована комунікативному наміру, а з іншого – логіці розгортання всієї ієрархії смислів у тексті. Така позиція цілком узгоджується з розумінням тексту як складника системи, де Дійсність – Свідомість – Картина світу – Мова – Адресант – Текст – Адресат – Проекція становлять нероздільну сутність» [48, с. 92].

Протиріччя в своїх дослідженнях описував Аристотель. «Як одиничність самототожної відмінності сутність протиставляється всьому, що не є сутністю, не є вона сама... Дійсно, адже наше твердження «він сидить», визнає Аристотель, може виявитися як істинним, так і хибним – залежно від ситуації. Саме з цього моменту й починається власне онтологічна де(кон)струкція мови [124].

Також Гегель описує протиріччя як певну всеосяжну реальну форму буття та його відображення: «Гегель виділяє такі загальні принципи діалектики: 1) принцип загального взаємозв'язку і взаємодії; 2) принцип розвитку як саморозвитку; 3) принцип суперечності, або тотожності протилежностей. Згідно з цим принципом сутність дійсності досягається як внутрішньо суперечлива. Суперечність (протиріччя) є джерелом саморозвитку будь-якого явища. Істина ж досягається через синтез протилежностей, через синтез

протилежних визначень предметів і явищ дійсності. Логічною формою розгортання міркування у відповідності до цього принципу є заперечення заперечення: теза – антитеза – синтез; 4) принцип сходження від абстрактного до конкретного, згідно з яким мислення має розгортати свої визначення, рухаючись до все конкретніших і всебічніших; 5) принцип єдності логічного та історичного, який наголошує, що логіка та історія взаємно визначають і обумовлюють одна одну» [122, с. 229].

Традиція антиномічного мислення пов'язана також з християнською богословською традицією, а саме з поняттям добра і зла в загальному його розумінні та в сприйнятті індивідуума, де все світле – це добро, а темне – зло. «ДОБРО́ і ЗЛО. Добро – одне з понять моралі та імперативно-оцінна категорія етики; абсолютна вселюдська цінність, причетність до якої наповнює життя людини сенсом; найвище благо, ціль цілей, головна мета людського життя. Деякі істотні грані категорії «Д.» виявляють шляхом її протиставлення категорії «З.», з'ясування їх істот. відмінностей та необхід. взаємозв'язку. Д. є самоцінним, не засобом для досягнення ін., локальних цілей. Уявлення про Д., розуміння його феномену перебувають в орган. взаємозв'язку з ідеалами суспільства й особистості. На відміну від прекрасного, яке теж є абсолют. вселюд. цінністю, що адресується людині у формі худож. образу, Д. являється нашій свідомості у натуральному вияві. Розуміння, спосіб тлумачення й аргументація природи й сутності Д. і З. істотно впливають на визначення ін. категорій етики та етичну концепцію. У категоріях «Д.» і «З.» найповніше виявляється специфіка моралі; Д. окреслюється морал. феномен – власне морал. аспект люд. діяльності, духовне життя особистості, її поведінки, взаємин між людьми, її ставлення до природи» [151]. Наприклад, у баченні автора художнього тексту добро – це тверезість, зло – алкоголізм, які перебувають в протиріччі: *«Про алкоголь. Тут, здається, все класично. Коли я згадував батька у саду під аличею, як він валяється в обліплених білою пліснявою сливочках і курячому посліді, вдаючи, що пливе морем, – не хотів пити навіть воду. Не пив ні разу ані в старших класах школи, через що не нажив звідти друзів, ані в*

університеті, через що часто нудився. Серед усіх пояснень “чому ти не хочеш випити з нами”, найкраща відмашка – “приймаю антибіотики”» (Лаюк М., с. 14). Поняття протиставлені через описовий образ батька-алкоголіка та заперечної структури «не пив ні разу».

Питання концептуального аналізу, а конкретно – антиномічного – були в центрі уваги Радзівської Т., яка уділила увагу творенню тексту прийомом уживання антиномій [121].

Синергетичне світобачення дозволяє описати складний, неонорідний характер предметів та явищ навколишнього світу.

Традиційно лінгвістика зосереджує увагу на складових елементах мовної системи: фонемах, морфемах, словах, реченнях, проте найважливішим є декодування інформації саме через ці елементи.

Людський розум бере активну участь у створенні семантичної структури, конструює людський досвід у пізнанні світу.

Проте одне й те ж знання, одна і та ж сфера досвіду, одне і те ж ментальне втілення інформації можуть у свідомості інтерпретуватися по-різному, тобто за допомогою синергетично-концептуальних моделей. Такі моделі використовуються для пояснення процесів творення картини світу в свідомості суб'єкта пізнання та опису значень мовних одиниць, які перебувають в контрарних відношеннях.

Серед моделей, які ілюструють протиріччя в картині світу розмежовуємо образно-схематичні, наприклад, *частина / ціле; верх / низ; добро / зло; віра / зневіра* тощо.

Для визначення мисленнєвого процесу науковці використовують різну термінологію, хоча і описують одну і ту ж сутність. Ментальні сфери та сфери знання, в термінології Р. Лангакра отримали назву «когнітивні сфери, контексти» (cognitive domains) [196; 197], Ж. Фоконьє назвав їх ментальними просторами (mental spaces) [181], Ч. Філмор – фреймами [182; 183].

Протиріччя між мовою і людською реальністю спричинене бінарністю феномену самої мови, яка знаходиться у кореляції з подвійністю цієї

реальності. Ми можемо стверджувати, що формулювання головних парадоксів антиномічного типу, які зустрічаються у текстах різних епох і культур, є досвідом свідомості, який за своєю структурою ідентичний мисленнєвому досвіду різних епох та їх представників.

Оскільки протиріччя ми розглядаємо як когнітивно-семантичну категорію, потрібно визначити типи, засоби і способи її мовної репрезентації, установити моделі, за допомогою яких організується концептуальна сфера протиріччя, визначити взаємозв'язок між протиріччям і тотожністю.

Таким чином, можемо виділяти протиріччя, що є головним чинником розвитку об'єкта, пов'язані з переходом об'єкта з одного стану в інший, протилежний попередньому, протиріччя невідповідності (між організмом та середовищем, між відносною та абстрактною істиною). Розрізняють протиріччя самого об'єкта і їх змістове відображення у свідомості, протиріччя між результатами пізнання і тенденціями розвитку об'єктів, що пізнаються.

Одними з ключових антиномій і протиріч є мова та мовлення; мова та реальність; об'єктивне та суб'єктивне; ядро та периферія (семантичне поле, скажімо, чи словотвірні реалії) та ін. Відштовхуючись від цих положень, можемо стверджувати, що антиномії є невід'ємним елементом текстобуття, художньо-текстового утворення.

Для прикладу, можуть тлумачитись як антиномія **людина і зовнішній світ; духовне і матеріальне; минуле і майбутнє; близьке і далеке; життя і смерть (людини, почуттів); народження і смерть; він і вона** та багато ін.

Напр., протиставляється поведінка чоловіків і жінки в стресовій ситуації отяг зійшов із рельс на мосту): *«**Бізнесмен** без тіні неспокою роздавав «Шампанське», припрошуючи наївзомлілу публіку пити за його здоров'я, бо це краще, ніж «Шампанське» на поминках.*

***Професор** переконував генерала, який він затятий патріот і їде від сина з війська, а син мав можливість уникнути служби, оскільки навчався за кордоном.*

***Прокурор** начебто гортав «Кримінальний кодекс».*

*Лише вона, єдина у цьому товаристві жінка, істерично реготала чи схлипувала, уявляючи, як розкішний духовий оркестр музучилища під керівництвом самого маестро С. видував би жалобні мелодії за своїм шефом на колективному охороні, отут, під горбом, на самісінькому цвинтарі» (Матіос М., с. 41-42). Спостерігаємо вольовий спокій чоловіків та істерику жінки, передану опозиційними лексемами **бізнесмен, професор, прокурор – єдина жінка; роздавав «Шампанське», переконував, гортав – істерично реготала чи схлипувала.***

Але самі антиномії наділені динамічними ознаками, характеризуються незмінними процесами видозмін, динаміки, швидкоплинності. Навіть якщо автор подає нам абсолютно статичну картину буття – спостерігач і світ, гармонія стану душі та світу уже демонструє антиномію, бо **світ навколишній та світ людини** – це абсолютно антиномічна опозиція; також **буття світу та буття людини** є тотожними і нетотожними водночас. Тобто текстотворчий механізм та структура вибудовуються на перших двох цеглинах – **світ зовнішній та внутрішній** (тут людини, автора, ліричного героя, персонажа та ін.), і друга складова – це **людина і світ – буття суб'єкта у всесвіті і сам всесвіт**. Ці дві субстанції стають точками відліку усієї подальшої системи формування складної моделі світу, яка віддзеркалюється художнім текстом.

У цьому випадку залучається низка наступних антиномічних складових, а також реалізовується система протиріч, які укладаються у синтагматичний ряд, лінійно-текстову послідовність, і у кінцевому результаті вимальовується парадигма буття у формі художнього тексту: *«...Так раптово закінчилося моє перше ЖИТТЯ і почалася моя перша Смерть»* (Матіос М., с. 155). Проте такі протиріччя різняться відповідно до тієї мовної картини світу, яку вони представляють: *«Тибетці вважають: ти не народжуєшся і не вмираєш. У момент смерті ти, невмирущий, відкриваєш себе для Предвічного Світла, із якого все почалося. Про цю неминучуподію тибетці пишуть так: “Скоро випустиш ти останній подих, і дихання твоє припинеться. Тут побачиш ти Ясне Світло”.* Немислимий простір стане перед тобою, безмежний, схожий

на океан без хвиль під чистим небом» (Дереш Л., с. 30). Заперечні конструкції сприяють створенню опозиції *смерть – Предвічне Світло*.

Текстовий матеріал демонструє, що принципи сакральної організації світопорядку, які лежать в основі народної культури, за своїми структурно-морфологічними основами ідентичні принципам універсального процесу самоорганізації.

Детально проаналізувавши антиномії у художніх текстах, можемо зробити висновок, що в мовній картині світу існують два полюси, які є опозиціями. Художнє мовлення є сферою застосування активної мовної творчості, що проявляється в інтенсивному мовному розвитку і заглибленні в асиметричний мовний дуалізм. Ідея синтезу, взаємодоповнення протилежних тезисів у структурі антиномій мови є пріоритетною для сучасних досліджень у зазначеній галузі.

Якщо розглядати текст як одну з багатьох органічних систем, то варто звернути увагу на спосіб їх формування – не шляхом конструювання цілого з частин, а шляхом побудови цілим своїх власних частин на базі певних передумов. Ця особливість органічних систем відповідає ключовій ідеї синергетики, коли ціле в процесі свого становлення підпорядковує собі вихідні компоненти, формує нові структури і функційні зв'язки.

Тож для підтвердження аксіоми про повну відповідність між механізмами буття людини і світу, простору матеріального та нематеріального розглянемо текстові одиниці.

Антиномії та протиріччя лежать в основі багатьох художніх текстів, у якій наявна емоційна домінанта світосприймання, помножена на оцінне авторське ставлення до зображуваного:

«Чудо буває двох видів. Перше чудо – це коли вдається скинути лапшунки світу і за ними побачити Господа. Це чудо називають мокша – свобода, або ж звільнення.

Друге чудо – це коли наступна секунда не стається. Це чудо називають смертю.

Обидва чуда можуть трапитися будь-якої миті – милосердя-бо ставиться вище за суд, а чудо стається по милості.

Свідки першого чуда виходять через парадні двері. Свідків другого чуда виносять з чорного виходу ногами вперед» (Дереш Л., с. 41). І знову автор протиставляє спочатку два чуда, далі – свободу і смерть, і, нарешті, – два виходи: **парадні двері, чорні двері.**

Як наслідок, маємо справу з першою і головною антиномією життя – смерть. Надалі стикаємося з такими протиріччями як сучасність і прасуть, слово-Бог і слово-дія (слово-гра), світ людський (оманливе сьогодення, в якому від азарту до життя залежить, виграєш чи програєш) і світ надлюдський (у якому керують Бог і чорт). Звідси нові протиріччя: божественне і диявольське, боротьба добра і зла, святість глибинної прасуті (втрачена давно) і вправність на арені сучасного життя (набута і вдосконалена з часом) як вплив чинника пам'яті.

У творчості С. Жадана натрапляємо на опозицію двох людських сутностей: **я і ти.**

Залишилися хіба що ми з тобою.

Можливість миру, як і можливість бою,

Не привід, аби тікати разом із юрбою.

Набожні християни, безнадійні бандити –

нас так тяжко приспати і так тяжко будити.

Нам ніщо не завадить тепер одне одного вбити (Жадан С.).

У поетичному тексті натрапляємо на низку протиставлень: **мир – бій, набожні християни – безнадійні бандити, приспати – збудити.**

У поетичному тексті є низка протиставлень: **мир – бій, набожні християни – безнадійні бандити, приспати – збудити.** Поет передає протистояння між двома світами (моїм (поета) і твоїм (опонента/ворога), створюючи переплетіння протиріч, які складають навколишню дійсність.

Подібність двох людей та різниця між ними і складає нові протиріччя – **початок і кінець.**

Я теж не матиму ні сумніву, ні вагання,

Сплачу борги, виправдаю сподівання.

Остання воля тішить тим, що вона остання.

*Де був **початок** твоєї мандрівки і де буде **фініш**?*

Ти завжди був поміж них, ти і нині з ними ж.

На цих вокзалах кого лише не зустрінеш (Жадан С.).

Антиномічна опозиція **людина - світ** реалізується таким чином у протиріччях **життя – смерть, початок – фініш, мир – бій, війна, християнин – бандит.**

Текст, як продукт мислення, з неминучістю несе в собі відбиток ментальної сфери мовця. Епізоди буття, оточуючого світу проєктуються на свідомість і втілюються у лексемах «життя», «смерть».

Вона це якось поєднує, мовби згортає сувій,

і тоді я теж помічаю, бачу так ясно й близько

*і це **життя**, що тече, мов туш у неї з-під вій,*

*і **смерть**, яка відступає, наче розбите військо (Жадан С.).*

Ці рядки розкривають діалектику контрадикторних протилежностей «**життя**» – «**смерть**».

Таким чином, Жадан С. передає складне переплетіння ниток життя, сприйняття світу через призму подібностей і протиріч, які й створюють один-єдиний образ світу.

Тут можна зіткнутися з антиномією **священник – атеїст**, зреалізованою в таких опозиційних поняттях: **вогонь – ґрунтовка, праведники – вороги.**

Сергій Жадан полюбляє психологічні роздуми, коли протиставлення надзвичайно індивідуальні, коли питанням автор проводить паралелі між нібито абсолютно несумісними поняттями:

...щороку швидше закінчуються твої канікули

і які двигуни потрібні для твоєї машини?

які двері ти вибереш

яка на сьогодні погода?

яким ти вийдеш із моєї молитви, господи? (Жадан С.)

Художній світ – це і є відображення буття. Темрява і світло, життя і смерть.

«Туман загус, зупинив будь-який рух, він плунав ноги, заповзав у розчахнуті роти, набивався у легені, заважаючи дихати. Щільний натовп зупинився, готовий застати в остовпіння бо ж зірватись у крик. Аж раптом сонячний промінь, слабенький і кволий, пробив брудне марево, за ним ще один, і ще – вони торкнулися облич. Люди ожили, скинули з себе оцепеніння» (Вдовиченко Г., с. 279). Автор протиставляє туман і сонячний промінь, остовпіння і оживлення, передає у цих протиставленнях статичну картину буття – головний герой, воїн, спостерігач і світ, люди, які намагаються вийти із воєнних дій, а, отже, з туману на сонце.

Віддаленість контрастивних понять не перешкоджає усвідомленню їх полярності у філософському аспекті; більше того, зв'язує текст в одне ціле. «Процес живиться творчістю, яка супроводжує перебіг усіх дій у Всесвіті, найбільш фундаментальним творчим актом є перетворення множини у єдине і навпаки – відповідно, «зрощення» (набуття «реальної внутрішньої будови») або «перехід» («безперервна загибель»), зовнішнє і внутрішнє функціонування. Цей момент важливий для нашого конструювання нарисів до онтології зла, адже актуальні сутності слід розглядати крізь призму їхньої функції у світі (зовнішньо) і ролі для самих себе (внутрішньо)» [42, с. 92].

Протиріччя **буття людини і героїчна людина** або **існування в просторі в рамках – існування поза рамками простору, життя і смерть** та подібних спричиняє появу різного роду метафор. «Міфологічний механізм розв'язання опозицій між життям і смертю, вічним і минулим, вигадкою та істиною, ідеєю та ілюзією часто підміняється розривом цих опозицій, розмиванням їхніх меж, амбівалентністю самої ідеї опозицій, що досягається засобами деконструкції, транспозиції, гри та карнавалізації міфологічних наративів» [193, с. 112].

Модель світосприйняття **людина – тварина** автор може розглядати як опозицію, протиставлення і як частину від цілого, метафору. Люба Клименко у

«Вибраних хітах» протиставляє ці поняття, створюючи образи чоловіків і жінок, подібних до певних тварин.

«Як визначити жінку-павучиху? Вона, як правило, владна, хитра, жорстока, підступна, а головне – є енергетичним вампіром. У мирному житті вона напружає, ще й як! Зате це ідеальний варіант на амазонку. На війні вона безстрашна, безпощадна, спритна і дуже живуча, до речі, має садистські схильності.

Із цього варто зробити логічний висновок: чоловічок-павучок, як правило, мазохіст. Страждаючи від павучихи, він буде обурюватися, трепихатися, матюкатися, відбиватися, нарікати на свою долю – все, що завгодно (залежно від своєї внутрішньої культури і темпераменту), але глибоко в підсвідомості він буде одержувати від своїх страждань неймовірне задоволення"» (Клименко Л., с. 27-28). Антиномічна опозиція **людина – тварина** реалізується таким чином у протиставленнях **жінка – чоловік, садист – мазохіст**. Авторка експлікують дихотомічну антиномічну залежність «він» (чоловік) – «вона» (жінка) (два начала першобуття, розмежовані бар'єром **слабкий – сильна**).

Н. Кравченко та М. Прокопчук стверджують, що в основі створення метафори лежить опозиція, протиріччя, протиставлення. «Метафори є засобами герменевтичного кодування, що підтримується семантичним кодом конотацій і символічним кодом опозицій. Для метафор “лабіринту” метафорична периферія включає, залежно від цільового простору, значення “щастя”, “гармонія”, “дружелюбність”, “взаємозв’язок” – і “розчарування”, “недовіра”, “нерозуміння”; для метафор “дзеркал” – конотації нескінченності, позачасовості, неосязності, асоційовані з цільовим простором Всесвіту, та “небезпека”, “жорстокість”, “смерть”, “страх”, які інтенсифікують цільовий простір Поріг. Метафора “Мінотавр – самотність” підсилюється конотаціями “в’язниця”, “неминучість”, “зрада”, “страх”, “розчарування”» [193, с. 111]. Текст, як продукт мислення, з неминучістю несе в собі відбиток ментальної

сфери мовця. Епізоди буття, довкілля проєктуються на свідомість і втілюються у певних лексемах.

У авторських текстах натрапляємо на антиномію **людина і світ історичний**, або **люди та їх історії**, генетичної спадщини: *«Та крім Дня Перемоги, було ще 18 травня.. Цю дату школа не відзначала. Але її годі було не помітити: щоразу цього дня нас звільняли від першого уроку, щоб ми не виходили надвір, бо «в татар мітинг, аби не було потасовок». Насправді мітинг кримських татар був у Сімферополі, й вони їхали туди з усього Криму. Якраз у час нашого першого уроку сім'ї гуртом виходили зі своїх помешкань, тримаючи в руках прапори небесного кольору із золотою тамгою в кутку, сідали в транспорт і вирушали на відзначення Дня пам'яті жертв депортації. Іноді у той день містом не ходили автобуси, і сусіди бурчали, що мусять діставатися на роботу пішки, бо всі автобуси з їхніми водіями – кримськими татарами їхали в Сімферополь. У Бахчисараї цього дня було тихо-тихо»* (Левкова А., с. 26) (на нашому прикладі світ кримських татар – корінного населення Криму та світ людей, що населяють Крим).

Хоч автор подає нам статичну картину буття - спостерігач і світ, **стан душі** та **світ** уже стають антиномією, бо **світ, який оточує та світ людини** – це беззаперечно антиномічна опозиція, що вибудовує цілу структуру.

Таким чином події минулого залишилися в позачасовому просторі, але про них говорить автор тут і зараз, з'являється «проблемність», явище стає антиномічним.

Антиномія **світ жіночий – світ чоловічий, світ дитинства – дорослий світ** добре простежується в рядках, де описана непотрібність або зайвість людини (чоловіка), головною турботою якої є задоволення своїх потреб, а не турбота про сім'ю або духовне життя, матерія, а не ідея, або ж вишуканий світ жінок і зі зниженими потребами світ чоловіків: *«Отже в хаті ніколи не було чоловіків. Світ її дитинства, як палац турецького султана у Стамбулі, поділявся на дві половини – загальну і жіночу. Причому загальна частина належала всім – і чоловікам, і жінкам, а на жіночу половину чоловікам було*

зась. Уляна в дитинстві частенько міркувала над цими питаннями. От наприклад, навіщо взагалі потрібні чоловіки? Якщо й без них можна жити. Оно сусідка, наприклад, має чоловіка, і що? Приходить додому п'яний, вона його лупцює, а потім зранку жаліє, компреси прикладає» (Брати Капранови, с. 404). Як наслідок, ще одне протиставлення: **жінка** (красуня) і **чоловік** (некрасивий), наприклад: «**гарна жінка**, і все у неї як слід: і зачіска, і сукня, і ніжки такі, що очей не відведеш, і нафарбована» та «**тримається за бомжуватого забрюху**, штани обвисли на заді, волосся сторчма, спина гаком, руки брудні, засунуті у кишені, а то й тримають пляшку пива» (Брати Капранови, с. 405); або: «**Черешенька**, яка класна **феміна**, все при ній: і очі, і цицьки, і як дупою поведе, навіть жінки облизуються. А **Вікінг**? Невеличкий, череватий, краватка на бік, окуляри, лисуватий, губи розвісив, хіба він її пара?» (Брати Капранови, с. 405). Звідси протиставлення «**холосте життя – свобода**», «**заміжжя – обмеження**», або «**світ чоловічий**» – «**світ жіночий**»: «...адже чоловіки погано переносять постійний жіночий дух у хати, а бабуся підтримувала його, як ніхто інший. Галицьке шляхетне виховання, природній скепсис, тонкий гумор, жіноча прискіпливість, – у такій атмосфері будь-який чоловік відчує себе зайвим» (Брати Капранови, с. 404). Таким чином, людина постає одним з елементів всеземного, позачасового буття (звідси нове протиріччя: **особисте - всезагальне**). Віддаленість контрастивних понять не перешкоджає усвідомленню їх полярності у філософському аспекті; більше того, зв'язує текст в одне ціле. «Сучасний постмодерністський підхід зосереджується на мові, тексті та дискурсі. Проблема континууму категоріального апарату в архітектоніці сучасної науки є питанням не тільки про сутнісне поняття реальності як такої, а, в першу чергу, це вирішення проблеми тексту та інтертекстуальності, нарративної мовної референції знання тощо. Звертаючись до думки Дерріда про те, що система категорій є системою способів конструювання буття, спроба надати змістовної характеристики поняттю реальності стає тотожною процесу мовного

конструювання» [Лаюк М., с. 42-44]. Тобто, автор творить реальність як систему протиріч художнього твору.

У модельній рамці художнього твору, текстовому просторі можна виділити велику кількість протиріч, що вивірені часом і традицією:

мовчання – звучання, виступ: *«На початку дев'яностих я поринула у стихію боротьби за Україну, часто виступала по радіо і на обласному телебаченні, носила жовто-блакитний дефіцитний значок на лацкані піджака – ще тоді, коли дехто з моїх колег при найменшій розмові про суверенну Україну присідав навпочіпки, як заєць у житті, й мовчав, як риба»* (Слоньовська О., с. 394);

один народ – різні народи: *«Ми, мовляв, одна країна, один народ, Гаразд. Чого тоді так багато розбіжностей? Чи це не є обов'язковою умовою – схожість? Мабуть, таки не вирішальною. Тоді, що об'єднує народ? Спільне минуле? Спільне майбутнє? Що завгодно може об'єднувати і що завгодно роз'єднувати»* (Слоньовська О., с. 166). Одна опозиційна пара стає основою для творення інших – *розбіжність / схожість, минуле / майбутнє, об'єднувати / роз'єднувати*»;

відстань конкретна – безмежність: *«Десять кілометрів – хіба це багато для ніг, які сходили всю Україну?»* (Брати Капранови, с. 405);

страх – радість: *«Жахкий нестерпно палючий вогонь заклекотав у мені і не дав думати далі. І все ж в якусь мить я відчула, що влетіла в чорну пащу бездонного вулкану. Вогонь всередині того, що мало називатися моїм тілом, досягав нелюдської точки і зробив мене цілком відсутньою й безумною, однак залишки паралізованої волі продовжували диктувати мені думки. Я намагалася вхопитися за будь-що в пекельному горі вогнедишащої гори. Та багатоязике вогненне горло було безлюдне, багатопредметне і безголосе. Миттєва гостра радість пройняла мене, Заглушивши навіть напади болю...»* (Матіос М., с. 145);

статичність – рух: *«Ти виходиш з хащі і завмираєш. Бачиш перед собою тільки небо, бачиш стільки простору, що твоє серце мліє і розривається від*

захвату, тобі здається, що ти зараз злетиш, що змахнеш рукою, і полинеш прямо за горизонт» (Горіха Зерня, с. 82) та ін.

Спостерігаємо принципи сакральної організації світопорядку, що є в основі української народної культури. У цьому плані ритуальної обрядовості та вірувань зреалізовані такі протиріччя як **священнослужитель – вірянин, покора – бунт, добровільність - насилля**, які вибудовують такі антиномії як **людина - час** (історичний і надісторичний), **людина - творіння/тварина**, а також антиномію місцезнаходження: **тут** (де смерть, отрута, насилля) – **там** (де сонце, сила, Божий захист), що не спроектована в часі.

Такий підхід створює перспективу розкриття універсальних законів, що циклічно повторюються. Творчі пошуки автора є певним аналогом конструктивного хаосу в системі ментальних координат, адже ментальна пам'ять здатна протистояти часові.

Навколишня дійсність у художніх текстах виступає як світ, що є проєкцією людської духовності, предметною реалізацією цілей, потреб, ідеалів людини.

Така єдність суперечностей дозволяє створити цілісний образ світу митця. У такому процесі осягнення світу окремі сторони цього процесу (пов'язані з політичною, філософською, моральною, релігійною, естетичною сферами свідомості) перебувають у складних і неоднозначних відношеннях: *«Цього дня було і **тривожно**, і **ейфорійно**. Площа Леніна голубіла кримськотатарськими та українськими прапорами. Людей було **стільки, скільки сягало око**, і навіть **більше**. **Старші й молодші**, літні **жінки** у білих хустках і **чоловіки** в халпах та зимових кепках, подекуди діти слухали зі сцени про страту Номана Челебіджихана – 23 лютого традиційно відзначали день його пам'яті. Говорили про жертв Майдану, про те, що правда перемагає і що **Крим – це Україна, а Україна – це Європа**»* (Левкова А., с. 235).

Наявність внутрішніх суперечностей у картині світу письменника породжує об'єктивацію цих протиріч у продуктах смисло- й образотворчості: антиноміях.

У картині світу письменника закладені й механізми розв'язання суперечностей між **належним і сушим, метою і засобом**: «Українцям вдалося таке, що над людську силу, – думалося. Бог – є, – осяяло. Українці – дуже сильні, – відкрилось. Тепер ніхто, окрім Бога, не може вчити нас жити» (Левкова А., с. 241).

Часкове і загальне представляє нерозривну єдність, дві сторони однієї і тієї ж суті, цілої суспільної системи в постійній дії.

Отже, провідна роль належить антиномічним домінантам духовної сфери: людина – Бог, людина – життєвий шлях, порядок – хаос, **які породжують відповідні протиріччя**: вірність – зрада, незахищеність – захищеність, служіння – відречення.

Текстотворчий механізм та структура ґрунтуються на бутті суб'єкта у всесвіті і самому як всесвіту. Саме ці субстанції є початком формування складної моделі світу, яка віддзеркалюється в художньому тексті.

Висновковуємо, що нова парадигма знань про природу тексту, його витоки та першооснови висвітлює нову епістемологію та картину світу. В основі цієї картини лежить надскладна сітка структурно-сміслових сплетінь, домінантою яких виступає комплекс **протиріч** та **антиномій**. При пильному розгляді текстової канви очевидним стає малюнок комбінаторних складових, які експлікують проєкцію довкілля на художню картину світу автора.

Тло художнього дискурсу демонструє принципи єдиної організації світопорядку, які є ідентичними принципам універсального процесу самоструктурування. У творчій свідомості авторів тексту картина навколишньої дійсності зазнає естетико-сміслових трансформацій і укладається в конгломерат двох начал – матеріальної дійсності та світу автора тексту. Тому антиномії реального світу проєктуються на авторську картину світу і породжують систему взаємозалежних та взаємозаперечних бінарних єдностей, які у кінцевому результаті стають першоосновою текстової реальності. Таким чином, можна стверджувати, що антиномії, як субстантивна складова тексту, породжують комплекс протиріч, формують текстову канву, на

якій вимальовується унікальний та неповторний авторсько-поетичний малюнок, але все ж основою естетичних форм залишаються антиномії та протиріччя, які формують мовну картину світу, синергують особливі способи її побудови, розгортання інформації, безконечні образи-поняття зі смисловою перспективою.

Таким чином, контрарні, протиставні відношення створюють базу для передання єдностей та протилежностей світу як цілісного його відображення, вербалізуючи їх у мовних компонентах.

Висновки до розділу I

Принципи суперечності, або тотожності протилежностей, контрарності, контрадикторності є основними принципами філософії, оскільки лежать в основі створення і розвитку будь-якого явища, а в семантичному аспекті пов'язані з визначенням основних логічних опозицій, які на мовному рівні мають різні засоби та способи вираження.

Контрарність класифікуємо як властивість судження, що протиставляється за принципом істинності або помилковості (можливий варіант двох помилкових суджень), яка завжди має проміжний варіант, який лежить посередині між двома судженнями.

Антонімо-синонімічний блок вираження протилежних і тотожних (проте таких, які завжди мають градаційні відмінності) значень відбиває лексико-семантичне віддзеркалення відношень протилежності й тотожності через єдність об'єднувально-роз'єднувальних ознак.

Розмежовуються дві сфери мовної контрарності: лексико-семантична та когнітивна, представлені різними типами розподібнювальних ознак: семантичними і когнітивними.

В когнітивному аспекті контрарність представляється як концепт, дихотомічна пара. Необхідно виявити компоненти концептів та мовні засоби їх реалізації в одній та іншій (опозиційній) концептуальних сферах.

Дослідження лексичних засобів має спрямовуватися на виявлення прагматичної специфіки їх функціонування.

Контрарність пов'язана з поняттям антиномій, які й є тими полюсами, що створюють опозицію, дихотомічні концепти, антонімічні пари, які демонструють асиметричний мовний дуалізм.

Принципи суперечності, або тотожності протилежностей, контрарності, контрадикторності є основними принципами філософії, оскільки лежать в основі створення і розвитку будь-якого явища, а в семантичному аспекті пов'язані з визначенням основних логічних опозицій, які на мовному рівні мають різні засоби та способи вираження.

Контрарність класифікуємо як властивість судження, що протиставляється за принципом істинності або помилковості (можливий варіант двох помилкових суджень), яка завжди має проміжний варіант, який лежить посередині між двома судженнями.

Антонімо-синонімічний блок вираження протилежних і тотожних (проте таких, які завжди мають градаційні відмінності) значень відбиває лексико-семантичне віддзеркалення відношень протилежності й тотожності через єдність об'єднувально-роз'єднувальних ознак.

Розмежовуються дві сфери мовної контрарності: лексико-семантична та когнітивна, представлені різними типами розподібнювальних ознак: семантичними і когнітивними.

В когнітивному аспекті контрарність представляється як концепт, дихотомічна пара. Необхідно виявити компоненти концептів та мовні засоби їх реалізації в одній та іншій (опозиційній) концептуальних сферах.

Дослідження лексичних засобів має спрямовуватися на виявлення прагматичної специфіки їх функціонування.

Контрарність пов'язана з поняттям антиномій, які й є тими полюсами, що створюють опозицію, дихотомічні концепти, антонімічні пари, які демонструють асиметричний мовний дуалізм.

РОЗДІЛ II

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕКСТУ ТА ДИСКУРСУ З ОПОЗИЦІЙНИМИ КОМПОНЕНТАМИ

2.1. Функційний аспект дослідження контрарних відношень

Дослідження способів вираження контрарних відношень (мовних індикаторів) у художньому тексті необхідно здійснювати, ураховуючи особливості процесу комунікації, у яких вони вживаються авторами художніх текстів, прагматичні чинники, які впливають на вибір того чи того індикатора контрарності. До таких показників відносимо тип дискурсу (в нашому випадку художній), комунікативні завдання, поставлені автором (суб'єктом мовлення), різні особливості учасників мовленнєвого процесу.

Такі чинники досліджено мовним напрямом – прагматикою. Безугла Л. аналізує три етапи розвитку прагматики, зазначає «...комунікативний, когнітивний, дискурсивний. Сучасний етап характеризується інтегрованістю у дискурсивний аналіз як наслідок розширення принципу антропоцентризму, збагачення когнітивним і інтеракційним аспектами та інтеграційних процесів у мовознавстві» [7, с. 95]. Щодо останнього, третього етапу, мовознавиця зазначає: «На третьому етапі, у ХХІ столітті, фокус прагмалінгвістичних зацікавлень переміщується на чинник адресата, з мовленнєвої дії – на мовленнєву взаємодію. Дослідження інтерактивних аспектів мовленнєвої діяльності знаходить прояв у інтеграції лінгвістичної прагматики з дискурсивним аналізом, який уможливив розширення розуміння антропоцентричності – лінгвістику цікавить не тільки людина-індивід, але й її зв'язок з іншими індивідами, які спілкуються, людські групи, об'єднані соціальними чинниками, відносинами, процесами, що не можуть не позначатися на природній мові» [7, с. 99].

Врабель Т. стверджує, що учені ототожнюють прагматичне значення з конотацією. «Будь-яке ситуативне значення слова можна розглядати як

прагматичне, носія відтінку впливу людини на вербальний знак на тій підставі, що у мові з самого початку закладена його комунікативна функція, яка полягає в тому, щоб досягти певної мети та бажаного результату у процесі спілкування» [19, с. 20]. Розглядаючи прагматичний аспект мови на словотвірному рівні, Врабель Т. описує рамки функціонування прагматичного аспекту в межах певної лінгвокультури: «Починаючи своє існування в емоційно-оцінно-стилістичних рамках, сучасне тлумачення конотації поступово приєднує до себе ідеологічний, прагматичний, образний, культурологічний і національний компоненти регіонального походження, функційно-стилістичної віднесеності, соціальної сфери вжитку, різноманітні асоціації, семантичне нашарування, які тлумачаться як відтінки значення або додатковий смисл» [19, с. 21]. Отже, до прагматики дотичні лінгвістичні, логіко-філософські, соціологічні, психологічні, етнографічні та окремі кібернетичні (пов'язані зі створенням систем штучного інтелекту) напрямки. Таким чином, прагматика знаходиться на перетині таких наукових галузей, як соціолінгвістика, психолінгвістика, стилістика, теорія комунікації, риторика, філософія мови, когнітивна лінгвістика та ін.

Особливе місце в дослідженні прагматики займає людський чинник, що визначає коло питань, які спрямовані саме на розвиток лінгвістичного напрямку. Насамперед із цим чинником пов'язана проблема відношень між учасниками комунікації, проблема мовленнєвої взаємодії з урахуванням психологічних, світоглядних, соціальних, вікових та інших особливостей учасників комунікації. Крім того, людський чинник визначає актуальну для прагматики проблему інтерпретатора мовлення. «Інтерпретація тексту – це й процес розуміння твору, і результат цього процесу, що виражається в умінні викласти свої спостереження, користуючись відповідною метамовою. Розуміння певного тексту вимагає від дослідника як розуміння структури й словникового запасу мови, якою написано текст, так і використання автором певного мовного стилю й мовних засобів. Інтерпретація виявляє логічність переходу думки від вихідного до нового, від відомого до невідомого. Інтерпретатор повинен

побачити за кожною думкою тексту цілу низку закономірних зв'язків. Отже, під час інтерпретації тексту варто спиратись на рівень знань індивідів» [53, с. 101]. Саме з позиції інтерпретатора мовні засоби вираження контрарних відношень ми визначаємо як індикатори певної шкали, де між опозиційними парними лексемами, які лежать на різних полюсах шкали (+ і -), та нулем (так званою нормою), лежать лексеми, які перебувають між собою в контрарних і комплементарних відношеннях. Загнітко А. зазначає: «Розуміння окремої фрази або всього тексту залежить від контексту в найширшому розумінні слова, тобто від мовленнєвої ситуації, від фонду знань адресата й адресанта, від їхніх цілей і стратегій, поведінки в певний момент» [50, с. 98]. Отже, індикатори використовуються носіями мови не лише для вираження об'єктивної різниці між лексемами, а й з метою вираження емоційної оцінки, почуттів, інтенцій мовців з одного боку та з метою ефективного впливу на адресата з іншого.

«Аналізуючи текст, треба охарактеризувати відношення між фрагментами тексту, які відображають розумовий процес автора й адресата» [53, с. 102]. Напр.: *«Ніде не палять. Боронь Боже! “Но смокінг!” – і розпашілі від злості “курці” годинами сперечаються з порт'є на рецепшені готелів, вибиваючи собі “смокінг-рум”. Пропаганда здорового способу життя – і синтетичне швидке харчування. Перед закоханою парочкою в ресторані – велетенські посудини, які важко назвати “тарілками”. На них – піци, гамбургери, пересмажена у фритюрі картопля та величезні склянки, до половини наповнені шматками льоду – туди заливають кока-колу»* (Роздобудько І., с. 86). Протиставлено авторкою тексту різні способи життя, серед яких один світ – це «американська мрія», розуміння цього виходить із тексту, із знань англійської тощо, тих індикаторів, які допомагають витлумачити текст.

Якщо ми розглядаємо текст, який побудований таким чином, що протиставляються дві певні сфери повідомлення, необхідно також враховувати функційно-прагматичні особливості градації семантичних ознак (функціонування відповідних індикаторів в тексті і в різних типах дискурсу). До дослідження

різних лінгвістичних аспектів градаційної будови світу долучилися такі мовознавці, як Гуйванюк Н. [34], Кононенко В. [71], Марчук Л. [92], Спільник Т. [137] та ін. Визначено градацію як окрему категорію в українській мові, досліджено вияви градації на лексичному, морфологічному, синтаксичному та частково на фонетичному рівнях, розглянуто стилістичні особливості градаційних конструкцій, проте окремих досліджень щодо ролі градації в побудові опозиційних структур на матеріалі української мови не було, тоді як специфіка градаційної семантики, а саме – типи градаційних дискурсивних ознак та засоби їх вираження, є однією з умов побудови контрарних опозицій, які розташовані на одній шкалі, але в різних напрямках від 0 – тобто серединної точки відліку для створення протилежних ознак.

Вербалізація контрарних відношень можлива в одному і тому ж тексті, проте в цьому процесі задіяно комплекс внутрішньотекстових відношень: опозиційних та тлумачних. Цікава інтерпретація понять *малий* / *великий* у такому тексті: *«До річі, одного ранку біля свого бунгало я знайшла велетенську квасолину і поклала її в кишеню... Тягала її в кишені всю подорож, потім забула, що вона в мене є, і таким чином «контрабандою» довезла її додому. Ні на що не сподіваючись, устромила в горщик із землею. І вона почала рости! Вже вигналося стебло з кількома великими листками. Я не знаю, що з нього виросте і як воно називається. А головне – чому я підібрала ту квасолину?.. Раптом з неї, мов у казці, виросте велетенське дерево, на верхівці якого я знайду те, що шукала все життя...»* (Роздобудько І., с. 137–138). Велетенська квасолина насправді є **малим** щодо **великого** – великих листків та велетенського дерева. На контрарні відношення накладаються градаційні, закладені в семантику як прикметників (*великий, велетенський*), так і іменників (*квасолина, дерево*), оскільки їх тлумачення буде вказувати на різні розміри. Крім того, на визначення розміру накладаються знання автора та уявлення про те, яких розмірів має бути квасолина, до яких розмірів звик автор, які є на його батьківщині.

Або ж протиставлення та одночасно ототожнення в описі «бомонду» на світських вечірках: *«Пані: декольте під назвою “далі нікуди”, штучна засмага, вії – на півметра, діаманти. Від змішаного запаху дорогих парфумів можна врятуватися лише одягнувши протигаз.*

Пани: головним чином модельного типу молодики в елегантних костюмах – або ж щось таке... з червоним волоссям... “вільні художник”, модні фотографі» (Вдовиченко Г., с. 147). Опозиція пані / пани одночасно демонструє спільні між ними риси: штучність, епатаж, демонстрація вульгарного смаку.

Крім семантичних ознак, які присутні в текстах з подібною будовою, трапляються реляційні ознаки, які виконують альтернативно-пояснювальну функцію при градаційних побудовах. Напр.: *«Смерть – це ніщо. Це цілковите зникнення. А від мене таки залишився шматочок, як хвіст від ящірки. Саме він і dokonує мене. Отже, це не смерть, оскільки зі мною нічого не відбувається, точніше:*

*мене не прилаштовують ні в рай, ні в пекло;
мною не опікуються ні ангели, ні дияволи;
мене не ведуть на плаху;
нема Страшного суду,
мені не виставляють рахунків –
мене ігнорують»* (Матіос М., с. 162).

Авторка протиставляє поняття «смерть» проміжному варіанту – відчуттям між життям і смертю, використовуючи заперечні частки *не* та реляційну одиницю *точніше*, які по суті відображають часткову опозицію, оскільки повідомлення в першій і другій частині вербалізує приблизно подібні ситуації, які частково протиставлені, але друга частина – більша точність описуваних подій, які можна так розташувати на шкалі опозицій:

- Смерть_____мить між життям і смертю (0)_____життя +

Всередині цієї структури імпліцитно М. Матіос описує 0 (але який не є нормою з позиції оцінної інформації) за допомогою заперечних конструкцій «ні

в рай, ні в пекло», які знаходяться по вертикалі на шкалі життя, нижче і вище знаходження героїні (тобто, вона на землі) і утворюють градаційну опозицію; подібно в тексті функціують одноріні підмети «ні ангели, ні дияволи».

Таким чином, релятивність виявляється в значущості таких елементів в мовленні або, ширше, – в дискурсі, який має різні варіанти від контексту до контексту та визначається метою комунікації. І знову головна роль у визначенні опозиційних понять, закладених в текстах з градацією, належить людському чиннику. Адже в кожному окремому випадку суб'єкт мовлення використовує власні критерії розмежування пар, у основу яких закладені контрарні відношення. Тобто, одна і та ж інформація може бути по-різному представлена залежно від автора мовлення, породження висловлення за рахунок думки, багатства словникового складу, що вербалізується за допомогою різних мовних засобів.

«Можливо, це хобі всіх чоловіків – у ролі своєрідного прапора тримати жінку, тим самим доводячи собі й оточуючим чоловічу спроможність і прикрашаючи таким знаменом своє існування.

А може, як і кожна жінка, я перебільшувала свою роль у його житті, думаючи, що важу для нього надто багато.

Усе було просто. Ми йшли одне на одного з любов'ю, близькою до люті, і лютували з неменшим азартом, аніж азарт пристрасті. Так, саме так: ми йшли одне на одного, а не одне до одного» (Матіос М., с. 71). Авторський динамічний опис створює пари: чоловік – жінка; любов – лютість; азарт люті – азарт пристрасті. Протиставляються також такі смислові конструкції: жінка для чоловіка – це знамено і жінка перебільшує свою роль в житті чоловіка.

Таким чином, семантичні ознаки контрарності, які демонструються в тексті, пов'язані насамперед з аналізом семантики тексту, проте мовні засоби вказують також на аналіз прагматики тексту. Семантика контрарності залежить як від екстралінгвістичних, так і від лінгвістичних чинників, які мають як експліцитний, так і імпліцитний характер.

2.2. Екстралінгвістичні чинники створення контрарності в сучасній українській літературній мові: ментальний аспект

Сучасні лінгвістичні дослідження спрямовані на аналіз мовних явищ у комунікативно-функційному аспекті. Явище тотожності та протилежності не лише взаємопов'язані, а й впливають на розвиток і функціонування мови: умови спілкування створюють атмосферу, коли опозиційні пари, розташовуючись на шкалі і між якими знаходяться інші лексеми з певним ступенем градації, створюють текст різного характеру, що вказує на емпірійний або раціональний світ. Протиставлення має антропоцентричну природу, оскільки під час створення тексту задіюється спосіб мислення автора, його світобачення. Теорія контрастивності пов'язана з когнітивною наукою, оскільки, досліджуючи механізм людської свідомості, визначає оперативне мислення та процеси пізнання світу для отримання, зберігання, переосмислення, передання та генерації інформації. Над поняттям інформації працювали науковці різних напрямів. У психології проблема інформації та її збільшення пов'язана з питаннями її сприйняття та розуміння [60; 62; 135], у лінгвістиці – функціонування в мовленнєвому акті та її адекватне сприйняття – актуальне для прикладної лінгвістики [171; 184; 203], більше того, з'явилась наука інформологія [11] у дискурсивній граматиці – створення специфічного впливу на тих, хто сприймає інформацію, оскільки досліджує мовленнєвий процес як цілісну систему, у якій функція мови полягає саме в тому, аби досягти певних цілей у контексті передання мовленнєвої інформації.. Для аналізу висловлювань з контрарним значенням використовуємо й філософське розуміння поняття інформації, а саме розрізнявальний [189, с. 409] та семантичний його аспекти, останній і є вагомішим, оскільки співзвучний з процесом співвіднесення відомостей з формою та семантикою самого висловлення, його смислом [198].

Таким чином, описуючи висловлення з протиріччям, зазначаємо, що на їх появу впливають різні чинники, серед яких на першому місці –

екстралінгвістичні, серед них виділяємо смисл, пресупозицію, авторське мислення та рівень його сприйняття іншими учасниками акту комунікації. Щодо тлумачення смислу як екстралінгвістичного чинника звертаємось до філософсько-логічних досліджень, у яких «вважається, що поняття смислу може змінюватися за різними параметрами, тобто мати релятивну і функціональну природу. Для будь-якого поняття можна вказати його семантичні характеристики, за допомогою яких релятивна та функціональна природа може бути роз'ясненою, але в лексикографічному значенні» [26, с. 43]. Низка праць тлумачить смисл як певний знак, який може варіюватися, оскільки немає чітких меж і його чітко не можна сформулювати [177; 179].

Не зважаючи на нечітке витлумачення смислу в дискурсі / тексті, саме він сприяє творенню певної форми речення / тексту та підбору мовних засобів, що організовує структуру мови [187]. Напр.: *«Цього разу Київ був геть інакшим, ніж я пам'ятала його з 2012-го. Він був украй **стривожений**. Тепер тривога висіла не у мені, а довкола мене, в повітрі. Я йшла до вокзалу на Майдан пішки, й здавалося, що у всіх зустрічних пролягла на чолі зморшка тривоги, а біля уст – зморшка смутку. В очах читалась невпевненість чекання.*

*Утім сам Майдан був **спокійний**. Він **вирував, клекотів** – і ці вир і клекіт були невимушені, але й зосереджені. Кожен робив свою справу – здавалося, з точним знанням, чому це треба робити і як саме»* (Левкова А., с. 219). Протиставлення досягається за допомогою вживання антонімічної пари прикметників *спокійний – стривожений*, які передають емоційний стан людей, що живуть в місті й перебувають на Майдані, а також через протиставлення присудків *був спокійний – вирував, клекотів*, які за формою несуть протилежне значення, проте в цитованому прикладі ототожнюють зазначені стани: *спокійний*, тому що живий, наповнений людьми і т.п. Таким чином, саме таке осмислення ситуації демонструє декодування смислу в репрезентованому тексті, де форма, а, саме, абзацний поділ, також сприяє такому розумінню тексту.

Пор.: *«Уляна, сама знервована і зневірена, тепер іще намагалася заспокоїти подругу, і навіть зустрілася з її чоловіком... Тому поміркувавши трохи, вона пояснила подрузі, що слідчі хочуть як мінімум вибити її чоловіка з колії, а як максимум довести до дурки. І це – не жарт. Тому єдиною гідною відповіддю може бути спокій. Спокій як наша відповідь ворогам, як засіб боротьби. На диво, це спрацювало і на якийсь час ситуація стабілізувалася»* (Брати Капранови, с. 195). Декодування інформації демонструється через осмислення ситуації, після чого приходить рішення проблеми, яке в уяві героїні цитованого тексту проявляється як протиставлення знервованості і зневірі спокою. Отже відбувається осмислення не лише ситуації, а й осмислення саме навколишньої дійсності, яка виявляється в переплетенні різних ментальних, світоглядних, матеріальних тощо аспектів. Унаслідок такого процесу формується зміст тексту, який саме і виявляється в контрарних відношеннях, які автор намагається продемонструвати, уживаючи та нашаровуючи конотативні значення на лексеми, які розміщує в різні точки зі значенням – та +.

Смисл залежить від аспектів розуміння суб'єктом сприйняття тексту. Таким чином, задіюється суб'єкт сприйняття, мислення якого виводиться на когнітивний рівень. Так, М. Тернер, розмежовуючи поняття значення і смислу, виходить на рівень когнітивної моделі світу, описує його природу в аспектах семіотики, психології, логіки, етнокультури, зупиняється на семантиці лексеми та її варіанту, тлумачить метонімію та метафору як когнітивні моделі організації семантики [206].

Поняття смислу корелює з пресупозицією, яку розуміємо як (лат. *prae* – попереду, перед і *suppositio* – припущення) фонові знання адресата, як припущення автора, що його текст буде зрозумілий через те, що адресат проживає разом із ним в одній країні, має певну освіту, знає про певні історичні події тощо. «Пресупозиція протистоїть комунікативно релевантному змісту висловлювання і входить у семантику речення як “фонд спільних знань” співрозмовників, як попередня умова» [113, с. 90–91]. Варто зазначити, що

питання пресупозиції та її класифікація з позиції лінгвістики була центром розгляду в працях Ч. Філмора [182; 183], Г. Лакоффа [192; 193; 194; 195], А. Бакера [172], Е Хайкової [185] та ін.

Пресупозиція містить у собі певний обсяг інформації, а саме: спільні знання співрозмовників (автора і читача художнього тексту), уявлення автора про обсяг знань читача, до якого звернений текст, ситуацію, за якої здійснюється комунікація, що здатні адекватно для сприйняття сформулювати висловлення та здійснити його декодування.

«На цій хвилі історики зробилися крутими медійними персонами, хіба трохи менш бажаними за проплачених політиків. А Черешеньчин чоловік мав добре підвишеного язика, фахово знав справу, до того ж мав мужність триматися власної думки, не схиляючись перед кон'юнктурою. Віка страшенно переймалася саме через цю, останню з перерахованих його рис. Особливо тепер, коли чоловіка дедалі частіше запрошували на телешоу у ролі хлопчика для биття на поталу хитроробленим ведучим, одіозним опонентам та совковій публіці» (Брати Капранови, с. 144–145). Протиставляються історик – *«хлопчик для биття»* і *«хитророблені ведучі, одіозні опоненти та совкова публіка»*. Така будова тексту буде можливою за умови, що усі її герої мали знання щодо факту, із-за якого відбувались дискусії. Декодування цього фрагменту читачем також можливе, якщо він знайомий з історичним фактом. Проте автор, не довіряючи фоновим знанням читачів, повторює цю інформацію: *«Після того, як президент Ющенко на прощання дав Бандері звання Героя, усі наче показали, де тільки можна і не можна до піни з рота сперечалися, хто кому стріляв у спину і хто насправді зрадник. Дійшло навіть до повного, на Улянину думку, правового ідіотизму – судового процесу щодо скасування скандального указу»* (Брати Капранови, с. 144).

Таким чином, виділяємо два екстралінгвістичні чинники – смисл і пресупозицію, які можна віднести до об'єктивних на протигагу суб'єктивним – авторському мисленню та контекстуальній зумовленості образів героїв – їх емоційного, психічного стану, ситуації комунікативного акту.

«Вікінг нічого не мав проти, а Віка дивилася очима, сповненими надії. Зникнення і раптова з'ява чоловіка справили на неї таке враження, що зазвичай балакуча, навіть галаслива, зараз вона сиділа буквально проковтнувши язика. А чи то аббревіатура СБУ справила таке враження, все-таки Служба Безпеки України – то не жарти» (Брати Капранови, с. 158). Ще одна опозиційна структура *«балакуча, галаслива – буквально проковтнула язика»*.

Ситуативність мовленнєвого акту, відсутність можливості обдумати висловлення сприяє появі в протиставних парах додаткових проміжних елементів: *«Якщо я, колись жива, по смерті не зникла безслідно (бо ось, ще плутаюся, мов риба в сітях, у лабіринтах незавершеного пізнання), то хіба мертва зникає назовсім? Я д думаю – отже, я є? А слова ж не мертві, коли були мовлені, речі не мертві – вони десь лише перенесені в інше місце. Люди не мертві, коли їхні душі ширяють десь тут, поруч, можливо, тужать разом зі мною за тим, чого не в силі згадати. Бо ж, мабуть, я не одна така»* (Матіос М., с. 159). У тексті накладаються одна на одну опозиційні пари, а саме: *жива – мертва* (жінка, авторка тексту), до віртуального прикметника *мертвий – слова не мертві, бо мовлені; речі не мертві, а перенесені в інше місце; люди не мертві, коли їхні душі літають*.

Особливості побудови тексту багато в чому залежать від емоційного стану мовця або головного героя твору. Хвилювання сприяє появі структур, де протиріччя закладені на глибинному рівні: *«Там ми дізналися, що батько стратився. От просто так – не мав ні боргів, ні непорозумінь із людьми, ні сварок з матір'ю, на службу Божу щонеділі ходив, панотець був задоволений... Ми потім знайшли записку, де батько сказав, що йому попросту все набридло, і виявилось, що людина годна одного дня забажати не миритися з тим світом, що даний їй, спитати себе: чи варто жити далі – і відповісти, що ні»* (Лаяук М., с. 58). Головне питання – варто чи не варто жити, – в якому закладено основне протиріччя, автор виносить на кінець тексту, даючи читачеві роздумати над питанням, виявити розуміння тексту, перевірити прецедентність його (питання нагадує шекспірівське бути чи не бути). Таким чином, автор як

один із героїв, будує картину буття, задіюючи матеріальний та духовний світ, який можна сприймати через зорові та тактильні відчуття.

Отже, серед екстралінгвістичних чинників, які сприяють появі опозиційних відношень у текстах, виділяємо смисл, який функціює лише за умови, якщо текст (висловлення) набуває значення в межах різних граней життя людини, тобто її життєдіяльності; пресупозицію; авторське мислення; контекстну зумовленість, психологічний та емоційний стан автора твору чи головних персонажів, які присутні як мовці в ситуації акту мовлення, емоційність мовлення. Такі конструкції можуть бути як описові, так і моделлю мовлення персонажів.

2.3 Методологічне підґрунтя аналізу та осмислення текстів художніх творів як засобів вербалізації протиріч у навколишньому світі

Методи дослідження будь-якого тексту прямо чи опосередковано пов'язані з визначенням теоретичних посилів і структур, оскільки дослідники їх застосовують для формування теоретичної бази наукової праці та практичного застосування основних гіпотез, висловлених науковцями.

Традиційні методи пов'язані зі структурами, які передають інформацію, тому в термінологічних словниках і наукових працях опис методів подано в широкому та вузькому трактуванні. Ми пристаємо на думку В. Глуценка, що у широкому значенні науковий, зокрема й лінгвістичний метод потрібно розглядати як шлях пізнання, його вид і спосіб, знаряддя й засіб. Таке трактування є класичним: його витoki можна знайти вже в Аристотеля, на нього орієнтувався й Г. Гегель [22; 23; 24; 25; 26; 27]. О. Селіванова тлумачить метод як «(від гр. *methodos* – шлях дослідження) – 1) спосіб організації пізнавальної й дослідницької діяльності науковця з метою вивчення явищ і закономірностей певного об'єкта науки;

2) система процедур аналізу об'єкта дослідження та / або перевірки отриманих результатів (у другому значенні М. ототожнюється з терміном

“методика”» [127, с. 329]. Методи комунікативної лінгвістики та міжкультурної комунікації (описовий, концептуальний, зіставний, типологічний, крос-культурний, метод «культурних лакун», етнокультурний, психолінгвістичний та інші.) в українському мовознавстві описав Ф. Бацевич [5; 6]. Питання методів лінгвістичних досліджень розглядались у низці праць сучасних дослідників на матеріалі різних текстів [58; 76; 84; 90; 110; 202].

Більшість дослідників сприймає метод як шлях від точки А до точки Б, тобто від теоретичних гіпотез до безпосереднього спостереження та накопичення їх підтверджень. Будь-яке дослідження розпочинається з теоретичних постулатів або припущень, на основі яких створюється стратегія дослідження. Під терміном *стратегія* розуміємо напрямки дослідження, які визначають його мету й конкретні стадії напрацювань.

На фундаментальному рівні стратегія тісно переплетена із метою дослідження, наприклад, дослідити і пояснити формування та витлумачення текстів з описом контрарних відношень; перевірити теоретичні постулати, репрезентовані в інших подібних наукових працях; описати конкретну вибірку, зроблену з інших студій тощо.

Отже, методи дослідження – це набори подібних процедур, пов’язаних в єдине ціле в конкретній праці.

Шлях від теорії до висновків можна представити у вигляді ієрхічної побудови:

Висновки
Інструменти
Процедури і правила збору інформації
Методи
Стратегії дослідження
Теоретичні постулати

У нашому дослідженні розглядаємо тему тексту й дискурсу. Для розмежування понять тексту і дискурсу лінгвісти пропонують низку критеріїв, серед яких основні – синтаксичні та семантичні зв’язки всередині речення. Одне з

найрозповсюдженіших визначень тексту належить Богранду і Дресслеру [175], в якому вони запропонували такий критерій, як зв'язність, який охоплює усі функції, що відповідають за створення зв'язків між елементами поверхні тексту. До таких засобів належать: 1) повтор, який формує лексичні елементи, компоненти речення, на тлі яких створено текст; 2) анафора і катафора, які підкреслюють попередню інформацію та вказують на наступну в тексті; 3) еліipsis, у якому велику роль відіграє пресупозиція, оскільки елементи такої структури не завжди зрозумілі без знання комунікативної ситуації й знання про навколишній світ, які розділяють як автор, так і комунікант, який сприймає текст, крім того, цей засіб вербалізує філософський закон економії та надмірності; 4) кон'юнкції. Саме ці засоби актуальні в роботі, оскільки демонструють відношення або зв'язки, які існують між подіями та ситуаціями. Виокремлюють кон'юнкції, диз'юнкції, контр'юнкції (зв'язують структури речень з різним статусом, які входять в протиріччя між собою), підпорядкування. Крім зв'язності, вони виділили цілісність, причинність, інтенціональність, прийнятність, інформативність, ситуаційність, інтертекстуальність.

Етимологічний аналіз терміна *дискурс* має латинське походження (*discurrere* – бігати, або *discursus* – утікати, або в переносному значенні – інформувати) [208, с. 7]. Е. Васс аналізує такі значення дискурсу: мовлення, дискусія; дискурсивна презентація думок через низку тверджень; висловлювання; науковий, політичний, релігійний дискурс; поведінка, яка регулюється правилами; мовлення; мовний універсум, дискусії. Притримуємося думки Ван Дейка, що дискурс – це текст в контексті і подія, яку потрібно описати емпірично [207, с. 77]. У працях українських мовознавців дискурс досліджується в комунікативному аспекті [67; 68; 161; 162; 163; 164].

Методологічною базою запропонованого дослідження став загальнофілософський закон, який традиційно формулюється як «єдність і боротьба протилежностей», також філософська категорія частини й цілого, яка виражає відношення між сукупністю елементів окремого об'єкта і зв'язку, який ці елементи об'єднує. Також використовуємо комплекс методів для дослідження

тексту і дискурсу, які зумовлені поставленими завданнями, матеріалом, теоретичною спрямованістю гіпотез.

У роботі комплексна методика поєднується з досягненнями структурно-семантичного, функційно-семантичного й когнітивно-семантичного підходів до опису явищ мови і мовлення. Основним методом дослідження став гіпотетико-дедуктивний (описовий) метод у сукупності частковими методиками наукового аналізу. Оскільки одиницею аналізу є висловлення з опозиційними лексемами, то членуємо їх на менші значущі для визначення контрарних відношень.

Тому один із методів – це *вибір*ка опозиційних елементів з тексту. Напр.: «Навіщо **там** так наполегливо намагалися зробити з мене зомбі ціною великих зусиль і затрат, моїх особистих потрясінь і розпуки, коли **тут** це відбувається безболічно і швидко?» (Матіос М., с.158). Якщо предмет аналізу – це комунікативний зміст, то виділяють компоненти, які вступають в опозиційні відношення. Тобто, застосовуємо теорію відмінностей для встановлення правдоподібних протилежних концептів. Також залучаємо метод компонентного аналізу для витлумачення опозиційних компонентів висловлення.

Поряд з методом концептуального аналізу, який зреалізований у конструюванні моделі ціннісної структури концептів, для аналізу лексичних номінацій синонімічно-антонімічного блоку використовуємо метод тезаурусного опису і дефініційного аналізу. Ситуація вербалізації опозицій досліджувалась за методикою контекстуального аналізу, а для особливостей співвідношення ціннісних концептів застосували метод опозиційного аналізу. Нестійкий матричний характер співвідношення концептів як ядерних опозицій, який впливає на системну перекатегоризацію значень та метафоричні перенесення, спричинив застосування в роботі такого методу когнітивного аналізу метафори, як метод інтерпретації метафори. Напр.: «Скринька бубонить і далі, а вона дивиться у вікно і намагається не слухати його, хоча хочеться висловити те, що вже пояснила собі: люди залежні не прощають вільнолюбства нікому. Але бути іншою вона не вміє, та й хто, народжений у степу, любить тиранів? Розораний, понищений, вбитий степ поволі заростає

землею, але тирани у ній безслідно зникають, такі вони, наші терени, терновища, терлища, тернівники» (Голота Л., с. 161). За допомогою метафори *розораний, понищений, вбитий але вільнолюбний степ*, яка символізує в образі степу опозицію *вбитий – вільнолюбний*, авторка створила ментальну модель світу, яка інтерпретує її власне бачення довкілля та себе у ньому. Аналіз метафори як ментальної моделі світу подано в працях Дж. Лакоффа, М. Джонсона [193]. Варто зазначити низку праць українських мовознавців, які досліджували метафору в антропоорієнтованому аспекті. Саме «мовній особистості» належить основна роль у творенні такої ментальної метафоричної моделі, яка відбиває набутий досвід у різних галузях людського життя певної особистості та усіх попередніх поколінь, а, також, формує асоціативний образ довкілля [4; 29; 33; 66; 109; 117; 126; 142; 153].

Щодо супутніх методик, то в дослідженні застосовано елементи методики часткового й етимологічного аналізу лексичних одиниць, прийом лінгвістичної інтерпретації.

Висновки до розділу II

Теорія когнітивних моделей ґрунтується на теоретичних постулатах, а саме – людський розум бере активну участь у створенні семантичної структури, концептуалізує та конструює навколишню дійсність згідно з фоновими знаннями, пресупозицією, досвідом пізнання світу.

Розрізняємо текстовий і дискурсивний аналіз у дослідженні вербалізації контрарних відношень та кваліфікуємо опозиційність як властивість визначати дві протилежних ознаки, які виділяються з позиції інтерпретатора.

Функційно-прагматичний аналіз семантичних ознак протилежних відношень пов'язаний із вивченням їх функційного навантаження і поєднання зі сферою дискурсивної градації.

Контрарні відношення та їх вербалізація в тексті на різних рівнях можлива через вплив таких екстралінгвістичних чинників: об'єктивних –

смислу, пресупозиції та суб'єктивних – авторського мислення і контекстуальної зумовленості образів героїв.

У роботі знайшли застосування загальнофілософські та загальнолінгвістичні методи, які опираються як на діалектичні закони філософії, так і на лінгвістичні теорії – дедуктивний, індуктивний, порівняльний, описовий, а також часткові лінгвістичні методи і прийоми, за допомогою яких обираються концепти і характеристики, які в тексті формують явні опозиції. Відмінності між опозиційними компонентами розглядаємо на семантичному рівні, проте в тексті вони мають лексичні та граматичні показники. У випадку лексичної немаркованості застосовуємо аналіз контекстуальної інформації для визначення немаркованих опозицій всередині тексту.

РОЗДІЛ III

КОГНІТИВНІ ОСНОВИ МОВНОЇ ГРАДАЦІЇ ЯК ВИЯВУ ОПОЗИЦІЙНИХ ВІДНОШЕНЬ

3.1. Проблема концептуалізації в лінгвістиці

Однією із проблем сучасної когнітивної лінгвістики є дослідження механізмів організації концептуальних структур свідомості, маніфестантами яких є одиниці природної мови та їхнє поєднання в мовленні, оскільки символні структури і процеси, що ними оперують, відіграють головну роль у формалізації мисленнєвої діяльності, а саме через мову відбувається пізнання довкілля. Формування категорій відбувається, на думку когнітивістів, на базі певних структур знань – концептів, оскільки процеси категоризації та концептуалізації пов'язані між собою. Для того, щоб визначити зміст та об'єм категорії, необхідно, насамперед, виявити концепти, які лежать в її основі, їхню сукупність, концептуальні сфери, установити когнітивні моделі, які структурують ці сфери і категорію.

Оволодіння мовою і поступова інкультурація як опанування культурних форм (патернів) певного суспільства, яка допомагає узагальнити мисленнєві, поведінкові дії, судження, опанування символами та культурними формулами, сприяють формуванню на базі індивідуальних уявлень колективно (етнічно) узгоджених механізмів концептуалізації. Створення концептуальної системи особистості перебуває під впливом опанованої нею мови, стереотипи якої дають змогу людині упорядкувати та структурувати власний досвід і поєднати його з колективним досвідом народу. Американський антрополог і культуролог К. Клакхольм наголошував, що «кожна мова є особливим засобом світосприйняття й інтерпретації досвіду. [...] Людина бачить і чує те, до чого її робить чуттєвою граматична система мови, те, що вона привчила людину чекати від сприйняття. Необхідність організовувати й інтерпретувати досвід у межах, визначених мовою, є такою ж природною, як зміна пори

року» [190, с. 190]. У концептуальній системі органічно поєднуються знання, отримані як суто вербальним, так і невербальним шляхом.

До концептів, які передають складне уявлення про навколишній світ з його контрарними відношеннями, відносимо концепт «градація», який досить складний і абстрактний, передає узагальнений погляд на навколишній світ, цілісний та нерозчленований. За Л. Марчук, термін градація вказує на «явище, процес зміни ознаки, форму виявлення градаційної ознаки, яка здійснюється у двох напрямках – наростання і зменшення, і на фіксацію цього процесу» [91, с. 13 – 14]. Пізнання градації розумом людини та вербалізація її в численних бінарних опозиціях та мислетворенні має подвійне відображення, а саме – з однієї позиції градація є єдиним безперервним процесом сприйняття навколишнього світу й ланцюжком мислетворення, з іншого – це розбитий на певні відтинки процес, що репрезентуємо в такій термінологічній опозиції: *континуальність – дискретність*.

«Колись Северина сама собі кров пускала, коли давления їй голову мало не рознесло. Тоді навмисно, хоч і бридливо, сробувала власну кров на гарячість – а кров була холодна. Червона, як сік примерзлої калини, вона майже парувала зі склянки, а тепла не мала. Так, нібито була не людська кров, а схолола вода. Ніби Северина й не мала в собі крові, а лише її червону, холодну подобу. Як не мали кров й гадюки, що їх Северина навчилася троцити без чоловічої допомоги, коли біда підступила до неї впритул і притисла зусібіч, так само, як уперше притис колись Василь Полотнюк першу гадючу голову» (Матіос М., с. 59). Зазначені дві когнітивні інтерпретації градації людською свідомістю зумовлюють виділення відповідних ознак і компонентів висловлення. Насамперед, континуальність, тобто безперервність, допомагає створити образ Северини-знахарки, який передається через сему, пов'язану з процесом, рухом – у нашому прикладі це дієприкметник «схолола», який вказує на поступовий процес переходу рідини (крові) зі стану гарячої – до холодної. Відзначаємо напрямок руху не в сторону нарощення, а в сторону спаду дії, що пояснюється тим, що людина-жінка порівнює свою кров із кров'ю або гадюки

(належить до холоднокровних), або з кров'ю уже мертвої людини, використовуючи образну градаційну метафору. Можливість розчленування демонструє опозиційну пару: *гаряча кров – холодна кров і гаряча кров – схолола вода*.

Мова забезпечує людині перехід на рівень оперування формами думки, які експлікуються у семантиці вербальних форм. Мислення, таким чином, не просто існує у формах думки, але й реалізується у конкретних вербальних формах, які експлікують ці форми думки. Одним із компонентів, який опосередковує цей процес є, на нашу думку, концепт.

На думку В. Кононенка, навколо «слова, що позначає концепт, і пов'язаних із ним слів-понять створюється свого роду семантичне поле, максимальний і достатній контекст, у межах якого й виявляються численні конотативні супроводи, додаткові значення, асоціативно-оцінні ряди» [69, с. 19]. І. Давиденко спрямовує дослідження саме на ментальний субстрат, оскільки «у мові кожного народу є концепти, які в будь-якій культурі виконують роль специфічних виразників національного характеру і тих особливостей сприйняття реального світу, що є властивими певному етносу. Одиниці цього типу належать до абстрактних національно-специфічних мовних концептів, розуміння яких носіями іншої культури ускладнене своєрідністю того культурно-історичного контексту, який ініціював їхню появу в мові. До таких одиниць і належать поняття „душа“, „дух“, „серце“ і „розум“, які складають основу концептосфери „духовний світ людини“» [36, с. 6].

Префікс *con-* у терміні *концепт* позначає спільну дію, об'єднання в ціле, визначає філософський зміст концепту, який виник у схоластичній логіці П. Абеляр [154]. Середньовічний філософ вважав концептом сукупність понять, пов'язування висловлень у єдину точку зору на той чи той предмет за умови визначальної сили розуму. Будучи представником концептуалізму в дискусії номіналістів і реалістів із приводу підґрунтя загальних імен, П. Абеляр заперечував реальне існування загального, однак визнавав базою загальних імен універсалії, які узагальнюють природу речей і створені розумом для його

внутрішнього вжитку як результат пізнавальної діяльності людини. Тобто концепти є лише абстракціями чуттєво сприйнятої інформації про світ.

О. Цапок підкреслює, що філософ указав на психофізіологічну природу концептів, яка становить єдність душевного й тілесного актів мисленнєвої обробки [159, с.14].

І. Штерн, стверджуючи, що інтерес до концепту повернувся у 80-ті роки ХХ століття, розглядає підвищення інтересу до цього поняття як вияв «певного зрушення орієнтацій – від трактування смислу як абстрактної сутності, формальна репрезентація якої відокремлена від автора висловлення та його адресата, до вивчення концепту передусім як ментальної сутності [168, с. 192], а, також, зазначає, що концепт – у психіці це – «об’єкт ідеальної природи, образ, що втілює певні культурно-зумовлені уявлення носія мови про світ і водночас є прообразом, прототипом, “ідеєю” групи похідних понять; у мові концепт має певне ім’я, оскільки реальність відбивається в свідомості не безпосередньо, а саме через мову. Концепту як ідеальному об’єкту, що існує лише в нашій психіці, можуть відповідати цілком різні ментальні утворення. Тому не тільки різні мови “концептуалізують” світ по-різному, але й за одним і тим самим словом мови можуть стояти цілком різні концепти» [168, с. 192]. Тому концепт у лінгвокультурі сприймають як основну ментальну одиницю, одночасно крім основних маркованих культурою смислів концептів може накладатися й власне авторське сприйняття світу.

В українському мовознавстві вчені аналізували різні концепти, які в комплексі формують українську мовну картину світу, наприклад «радість», «щастя», «страх», «жінка», «війна» тощо [45; 63; 65; 144; 156]. На аналіз таких досліджень кінця ХХ – початку ХХІ століття натрапляємо в роботі В. Широкова та Л. Шевченко «Дослідження концептів у сучасній лінгвістиці та системна концептографія», у якій широко представлено погляди різних наукових шкіл на поняття «концепт» та проаналізовано основні напрями досліджень у сфері когнітивістики [167].

О. Цапок пропонує поділ аспектів дефініції концепту на:

- а) логіко-філософський, що пов'язує концепт із поняттям;
- б) логіко-семантичний, орієнтований на ототожнення його зі значенням;
- в) психологічний, який виходить з ідеї О. Потебні про трирівневу структуру слова, а, саме: зміст (або ідея) – чуттєвий образ – розвинуте з нього поняття;
- г) інтегративний, орієнтований на розуміння концепту як інформаційної структури свідомості з огляду на різні способи отримання інформації [159, с.13–20].

Окреслені аспекти визначені наявністю дискусійних питань у галузях як лінгвоконцептології, так і когнітивної лінгвістики, психолінгвістики, когнітивної психології.

Перше питання стосується залежності концепту від мовної вербалізації. Деякі дослідники відносять їх до повністю вербалізованих і навіть виокремлюють лексичні, фразеологічні, лексико-фразеологічні концепти [15]. Перенесення уваги лінгвістів на методику опису концептів за рахунок мовних знаків, адже саме мовні знаки є найважливішим засобом експлікації концептосистеми, зумовлює захоплення лише омовленою структурою концепту та її абсолютизацію.

Багато лінгвістів вважає концепт логіко-філософським надбанням [81].

Теза про повну незалежність концептів від мовних знань ґрунтується переважно на психолінгвістичних та психологічних теоріях автономності процесів мислення від вербалізації. Так, прихильники модуляризму в когнітології розглядають окремо семантичний і концептуальний модулі, які інтегруються лише в процесі мовленнєво-мисленнєвої діяльності. Кожний модуль як когнітивна система має специфічну, притаманну лише йому структуру, яку не можна пояснити на основі структурних особливостей інших модулів. Один модуль розпізнає обличчя, інший – слова. Базовим у модуляризмі є положення про подільність свідомості людини на комплекс субсистем – модулів (М. Бірвіш, Е. Ланг, Дж. Фодор, А. Фармер, М. Шварц та інші) [127, с. 390]. Модуляризму протиставлений принцип холізму, який

розглядає концептуальне й семантичне в одному форматі як зумовлені однаковими законами. У цьому випадку значення слів і висловлень прирівнюється до виражених ними концептів.

Прихильники невербальної природи концепту розглядають його головною одиницею свідомості, чистим смислом, що не набув мовної форми як першозміст і першообраз, архетип, константа [136]. Способи вербалізації концептуальної інформації визначає мова, її система, що склалася протягом тривалого часу і багато в чому сприяла концептуалізації.

Актуальним є дослідження світоглядного концепту «градація», а саме рух компонентів по шкалі у бік наростання чи спадання ознаки до утворення ментально-світоглядних опозиційних пар, які набувають образних характеристик: *«От що зробив із Севериною задавлений страх і холодний розум: він зробив із живої людини людину змерзлу до життя»* (Матіос М., с. 5), замість прикметника *мертва* авторка використовує зворот – *людина змерзла до життя*, тобто нерухома, неактивна, якій все байдуже, яка в переносному значенні мертва.

У цій роботі ми дотримуємося позиції тих дослідників, які вважають, що концептуальне, хоч і локалізоване в інших ділянках кори мозку, але постійно взаємодіє й інтегрується з вербальним. Проблема сучасних нейронаук полягає в доведенні того, яким чином ця взаємодія відбувається. Ми поділяємо твердження про те, що концепт є одиницею свідомості, частина якого має бути вербалізованою. У визначенні концепту ми ґрунтуємося на інтегративному підході, в основі якого лежить розуміння концепту як інформаційної структури, що відображає знання й досвід людини; оперативну змістовну одиницю пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, всієї картини світу, відображеної в людській психіці.

Когнітивна функція розуміння саме полягає в тому, щоб набути певні знання про дійсність та застосувати їх, у результаті розуміння знання стає частиною внутрішнього світу особистості, впливає на регуляцію його діяльності.

Таким чином, підходимо до визначення категорії інформаційного поля – простору, до якого входить різноманіття подій, причинно-наслідкових зв'язків, відношення до подій/реалій, ідей, які викликали ці події. Інформаційне поле – це категорія аксіологічна, пов'язана з поняттям інформаційної норми, оскільки в текстах натрапляємо на всі можливі фрагменти дійсності. До інформаційного поля входять і досвід, що зберігається в пам'яті, і хаос подій, які відбуваються в реальному житті, що в комунікації вибудовується в складну, але цілком зрозумілу конструкцію, єдине ціле, яке знаходить місце в суб'єктивній картині світу.

Складне переплетіння практичної діяльності, культурного фонду і духовно-інтелектуального наповнення індивіда на мовному рівні виступає достатньо складним комплексом відношень. Така єдність свідчить про те, що мова – це універсальна форма зв'язку духовності індивіда, інтелектуального ментального змісту соціуму, який його оточує – культури і практики, активної реалізації творчих потенцій людської особистості.

О. Селіванова не обмежує концепт лише ментальними структурами, а й розглядає різні пізнавальні механізми свідомості, які забезпечують накопичення концептуальної інформації. Тому вона кваліфікує концепт як різносубстратну одиницю свідомості, сформовану шляхом синергетичної взаємодії п'яти психічних функцій (мислення, відчуттів, почуттів, інтуїції, трансценденції) і колективного позасвідомого [126, с. 29]. Це означає, що концептуальне ґрунтується на кореляції та взаємній детермінації сенсорної інформації, образів (гештальтів), мисленнєвих структур й операцій, архетипів позасвідомого, оцінно-емотивного компонента. Ознаками концепту, на її думку, є «неізолюваність, тобто зв'язаність з іншими концептами; відкритість як невичерпність їхнього змісту; наявність їх у межах структурованих концептуальних сфер, яка є фоном концепту; цілісність і нежорстка структурованість; динаміка і креативність як здатність змінюватися, поповнюватися новим знанням, уточнюватися» [127, с. 262].

Дискусійним питанням лінгвоконцептології є також співвідношення концепту, поняття та значення. У науковій літературі є різні судження щодо відношень між цими сутностями. Концепт і поняття нерідко ототожнюються, зважаючи на зміст терміна «концепт», використаний у середньовічній схоластиці П. Абеляра.

Дослідники в галузі лінгвоконцептології намагаються розмежувати ці терміни. Поняття здебільшого розглядають як частину концепту, його ядерну структуру, сукупність інтегральних і диференційних ознак у низці понять одного класу.

У структурі концепту, який передає градаційні відношення під час руху від 0 в сторону + та навпаки – від 0 в сторону –. Опозиційні пари, які розглядаємо як такі, можуть утворюються за допомогою компонентів «більше» або «менше». Щодо цих мініконцептів, то їхні основні мовні ідентифікатори *більше, менше, збільшуватися, зменшуватися* тощо. Крім цього для опозиційних пар в контексті для протиставлення з'являється низка пояснень, які створюють концептосферу, контекстне оточення навколо ядерних лексем, які перебувають в контрарних відношеннях. Наприклад, пара *ніч – день*. «З якоїсь дивовижі поети полюбляють більше оспівувати не день (світло, сонце, радісне поєднання веселкових барв, різноманіття звуків!), а саме ніч. Вона у них і чаклунка, й ворожка, і зрадниця-облудниця, й навіть помічниця, з чого можна зробити висновок, що віршописці – близька рідня злодіям, для яких ніч – мати рідна; а ще вона розрадниця, і вершителька долі, і розсудниця в суперечці, і розмотувальниця запутаного клубка проблем у стосунках між закоханими – одне слово, світом і людством править ніч. День же існує для визначення дат, свят, усяких інших життєвих недоречностей» (Баранов В., с. 35). У авторській інтерпретації лексема *ніч* набуває значно більшого обсягу, ніж *день* як у смислового значенні, так і в оцінному, хоча в словникова дефініція в 1-му значенні пояснює *день* як «частину доби від сходу до заходу сонця, від ранку до вечора» [14, с. 214], і навпаки, *ніч* – «частина доби від заходу до сходу сонця» [14, с. 624]. До лексеми *день* подано асоціативні – *світло, сонце, радісне*

поєднання веселкових барв, різноманіття звуків. Ніч – чаклунка, ворожка, зрадниця-облудниця, помічниця, мати рідна, розрадниця, вершителька долі, розсудниця, розмотувальниця. Усього 4 асоціативні компоненти – порівняно з 9. У продовженні тексту спостерігаємо ще одну опозицію лексем *день – ніч*. «День вже існує для відзначення да, свят, усяких інших життєвих недоречностей. День народження і день смерті (один мій знайомий дійшов невеселого висновку: життя – величина зі знаком мінус; подивіться на надгробні таблички, там від числа меншого, тобто року народження, віднімається число більше). День працівника комунального господарства, День уряду в парламенті (уявляєте, якби була ніч уряду?!), Міжнародний день захисту дітей, який припадає на перше червня і примушує думати, що у всі інші дні дітей захищати не обов'язково» (Баранов В., с. 36). Проте інші значення можуть не мати опозиційного характеру, так *Ніч* має всеосяжний характер – *світом і людством править ніч* – а *день* в 3-му значенні – календарна дата, встановлена для чого-небудь [14, с. 214] не вступає з нею у контрарні відношення, оскільки це значення в лексемі *ніч* відсутнє. Спостерігаємо функціонування антонімічної пари *ніч – день* та зазначаємо, що в нашому випадку антонімічна пара демонструє концептуальну протилежність, у якій антоніми є крайніми одиницями концепту. У лінгвоконцептологічних дослідженнях структура концепту залежить від його дефініції, змісту й типу. Наприклад, концепти, позначення яких мають розгалужені гіперо-гіпонімічні зв'язки в мовній системі, будуються за принципом родо-видової категоризації [61; 89; 103; 148; 160; 200].

У дисертаційному дослідженні О. Литвин «Структура лексико-семантичних категорій англійської мови (лінгвокогнітивний аспект)» авторка опирається на тезу, що основні семантичні групи антонімів виокремлюють залежно від типу протилежності, яку вони виражають. Відповідно до семантичного критерію, тобто за поняттєвосемантичними зв'язками, виділяють градуальні, комплементарні, векторні та координатні антоніми, з яких найбільший класом вважають градуальні, або полярні, антоніми, що

позначають діаметрально протилежні (за мірою вияву) видові значення певного родового поняття [87, с. 31].

Дж. Лакофф у роботі «Жінки, вогонь і небезпечні предмети» (Women, Fire and Dangerous Things), аналізуючи процес мислення як когнітивний підкреслює, що визначивши «родинну схожість» як реально усвідомлювану подібність репрезентативних і нерепрезентативних членів категорії, Е. Рош показала, що існує кореляція між наявністю родинної схожості й кількісними оцінками ступеня відповідності уявлення про категорію. Однак, як підкреслює Дж. Лакофф, хоч висновки Е. Рош були помилковими, треба визнати той факт, що структура категорії відіграє істотну роль у процесах мислення, а прототипні ефекти породжуються особливостями внутрішньої структури категорії [195]. Водночас існують концепти без гіперо-гіпонімічної градації, тому їхня структура ґрунтується на базовому понятійному змісті.

У мові позначення категорійних відношень відбивається у гіперо-гіпонімічних зв'язках. У свідомості мають місце прототипні ефекти базового рівня, які визначаються Е. Рош та її послідовниками як психологічна важливість серединного (базового) рівня таксономічної ієрархії, на якому члени категорії сприймаються за подібними загальними ознаками, швидше за все ідентифікуються члени категорії, використовуються найбільш природні й загальноприйняті назви для членів категорії і т. ін.

Наступний підхід – пропозиційний – застосовується багатьма дослідниками в галузі когнітивної семантики, ономасіології та лінгвоконцептології (розробки Дж. Лакоффа й ін.), який описував пропозиційні структури як віддзеркалення елементів наших знань про світ [193]. Пропозиційна структура є мисленнєвим аналогом ситуації, виокремлює та вказує на зв'язки між її елементами, які потім реалізуються. І. Вихованець кваліфікував пропозицію як «семантичний інваріант, спільний для всіх членів парадигми речення і похідних від речення конструкцій», що «становить стабільне семантичне ядро, об'єктивну семантичну константу речення, яка відображає структуру ситуації події» [17, с. 121–122]. Отже, пропозиція

проектується на речення як його семантичний зміст, але не відповідає йому, хоч і відтворює структуру зв'язків складників відображуваної ним ситуації.

У логічній семантиці пропозиція почала членуватися на два складники: диктум і модус. В. Шинкарук аналізує ці поняття, запроваджені Шарлем Баллі, в структурі речення [166]. Однак не всі лінгвісти поділяють думку про двокомпонентний склад пропозиції. Наприклад, Ч. Філлмор і С. Кацнельсон визначали її без урахування комунікативних модусів як об'єктивний прообраз події [125, с. 73].

Дж. Лакофф виокремив серед п'яти типів ідеалізованих когнітивних моделей пропозиційні як ментальні сутності, в яких не використовуються механізми уяви [194]. Дослідник застерігав проти об'єктивістського присмаку пропозиційних структур: хоч вони й містять реально існуючі відношення, вони є результатом інтеріоризації людиною дійсності, тобто коли людина усвідомлює свій досвід, проєктуючи на нього пропозиційні моделі, вона накладає на світ об'єктивістську структуру [194].

Концепт *градація* представлений цілим спектром пропозиційних структур. Пропозиції є ядром схеми *градації* і його численних схемат, зберігаючи об'єктивні, несуперечливі знання науковців і пересічних носіїв мови.

У структурі концепту виокремлюються також зв'язки з іншими концептами або концептосферами та відношення опозиції. Подібні відношення можуть бути описані на підставі фреймових структур, у яких, крім ядерних пропозицій, наявна асоціативно-термінальна частина. Розуміння цього складника фрейму в науковій літературі різне.

О. Селіванова розрізняє верхні рівні фрейму, завжди адекватні зафіксованій у свідомості ситуації, і нижні – термінальні, що можуть заповнюватися шляхом поглиблення інформації про ситуацію, образного (символічного, метафоричного й ін.) уявлення про неї [125, с. 73]. Термінали концепту є знаннями про зв'язки аналогів з іншими концептами, які постачають власні знаки до названого концепту на підставі процесів метафоризації. Згідно з теорією концептуальної метафори, розробленою в когнітивній семантиці

Дж. Лакоффом і М. Джонсоном та їхніми послідовниками, концепт *градація* розглядається як сфера-мішень, або реципієнтна зона [193].

У свою чергу, знаки концепту можуть використовуватися на позначення інших концептів і функціонувати як сфера джерела, або донорська зона переінтерпретації. Асоціативно-термінальна частина фрейму фіксує подібні концептуальні зв'язки. С. Жаботинська в розробленій нею типології фреймів виділяє метафоричний тип фрейму, який уособлює саме ці механізми інтеграції за подібністю різних концептуальних доменів [49].

У нашому дослідженні структура концепту представлена у вигляді моделі ментально-психонетичного комплексу (далі – МПК), розробленої О. Селівановою й апробованої нею і представниками її наукової школи на матеріалі різних мов і концептів та застосованої при аналізі мотивації різних номінативних одиниць.

Вибір саме цієї моделі визначений, по-перше, її високою пояснювальною здатністю, адже на її базі можна встановити складну кореляцію пропозиційних структур і їхніх компонентів із терміналами асоціативної частини й на їхній підставі – з іншими концептами; по-друге, модель є мініатюрою складної, нелінійної системи різних психічних функцій свідомості, що поєднує сенсорні, мисленнєві, емоційні й мовні пізнавальні механізми. По-третє, структура концепту у цій моделі представлена комплексно й не обмежена лише сферою пропозиційних сценаріїв, ураховує наскрізну оцінку як об'єктивних знань, так і образних уявлень, символів, стереотипів, міфологем етносвідомості й архетипів колективного позасвідомого та принцип контрарних відношень – ядерний у нашій роботі. Лексема, яка розміщена посередині між граничними лексемами, стосується норми, тобто типової одиниці, яка лежить в центрі й від якої йде відлік в сторону + чи -. Напр.: *«Я не є готова до смерті, оскільки **хаос** панує не лише в мислях. Дотепер **хаос** панував у мені і правив мною. То як могла вмерти, коли я не готова до смерті, як до пологів?! О, так, **порядок** існував у мені єдиний раз: перед пологами...»* (Матіос М., с. 163). Опозиційна пара хаос – порядок репрезентує абсолютно протилежні, контрарні відношення, але й вона

має норму – відчутність хаосу: «відчутність хаосу підживлює тяжіння до впорядкованості й розпалює пристрасті, що розгораються у зв'язку із наведенням і захистом порядку, подоланням невизначеності і «слизкості», усуненням двозначностей» [31]. Щодо таких пар, то в сучасному когнітивному просторі, аналізуючи концепт «війна», мовознавці залучають також концепт «мир», протиставляючи поняття, та описують їх на межі перетину двох концептосфер [10; 18; 38; 98; 120; 169; 170; 180; 209].

До парадигми дослідження лексем української мови, які є ядром концепту із соціально сконструйованим значенням (добро/зло; гріх/спокута; праця/лінь; здоров'я/хвороба і тому подібне) додаємо війну и розміщаємо її в уже чинну парадигму.

Значний дослідницький потенціал складає масив національного культурного простору в сучасній українській літературній мові. Останнім часом з'являються наукові дослідження, присвячені аналізу лінгвокультурологічного аспекту (праці О. Гришко, Н. Медвідь, та ін.) [32; 100], у яких виразно окреслено національно зорієнтовані ціннісні аспекти.

Лінгвокультурна ситуація – це динамічний, хвилеподібний процес взаємодії мов і культур у культурних регіонах і соціальних сферах, який склався історично.

В. Іващенко виділяє п'ять основних напрямків наукових пошуків у галузі лінгвоконцептології [54, с. 4]: лінгвоконцептологія, порівняльна етнолінгвоконцептологія, художня лінгвоконцептологія, наукова концептологія, лінгвоконцептографія. Т. Космеда досліджує аксіологічну концептологію [73; 74]. Лінгвокультурологічний підхід аналізу художнього тексту та його інтерпретації дозволяє помітити ті проблеми, які виникають в етнічно спрямованому, культурно детермінованому елементами художнього дискурсу.

Концепт «війна» в українській мовній картині світу займає особливе місце, відрізняючись розумінням кожному окремому регіоні та об'єднуючись

назагал щодо всієї України. Проте концепт «мир» має однакове значення для мешканців усієї країни.

Іван Огієнко в «Українському стилістичному словнику» подає таку словникову статтю на слово «війна», яка в основному описує лише граматичне значення слова: «Війна (война); війн (войн)» із виноскою: «Що в дужках (), те не використовувати!» [108, с.19].

Великий тлумачний словник сучасної української мови подає таку словникову статтю: Війна. 1. Організована озброєна боротьба між державами, суспільними класами тощо. 2. перен. Стан ворожнечі між ким-небудь, суперечка, сварка з ким-небудь; боротьба [14, с. 145]; Практичний словник синонімів української мови Святослава Караванського: ВІЙНА́, брань, пря, крово|про|лиття, м'ясорубка, поет. погуляння; П. сварка, суперечка, сутичка, конфлікт, боротьба, змагання, суперництво, ворожнеча; пор. АГРЕСІЯ, БИТВА [57, с. 52].

За результатами аналізу паремій – в українській мові негативно оцінено аспекти війни: 1) втручання в справи інших: *Не лізь, куди не просять*; 2) ворожість, агресивність, жорстокість: *мир хатам, війна палацам!*

Разом з тим концепт має і позитивні характеристики – невтручання: *живи сам і дай жити іншим; не судить і несудимі будете.*

У період повномасштабної російсько-української війни з'явилися фразеологізми: *руський/російський мир; за російським кораблем; аналогів немає; тракторні війська; жест доброї волі; земля скловатою; за три дні* [158] (для пошуку ілюстративного матеріалу і фразеологічних варіантів було створено підкорпус 2022 року в ГРАК-16) [20].

Про війну згадується і в українських прислів'ях: *терпи козак – отаманом будеш; хочеш миру – готуйся до війни; не хвались ідучи в бій, а хвались ідучи з бою; береженого Бог береже, а козака шабля стереже; куля хоч і мала, а повалить і слона; рана від кулі глибока, а від шаблі широка; одна куля по кістках, а десять по кущах; хоробрий солдат – міцніший за фортецю; нема моря без води, а війни без крові; сам пропадай, а товариша в бою виручай; про війну*

гарно чути, але тяжко її бачити; погано, що уб'ють, але ще гірше, як скалічать; козак із пригорщі нап'ється, а з долоні пообіда.

Аналіз тлумачень слова «війна» разом із пареміями дозволяє описати такий семантичний обсяг лексеми: 1) відсутність миру, конфлікт, збройна боротьба між державами, суспільними класами; 2) бойові дії; 3) стан ворожнечі між державами; промислова, економічна війна; 4) сварка з кимось. Таким чином, загальний емоційний фон лексеми війна такий: війна – страшна біда, яку варто обійти, яка пов'язана з брехнею, зрадою, втратами.

У романі Сергія Пантюка «Війна і ми» власне авторські цінності вербалізують війну як ментальне сприйняття трагічних подій. Його перша авторська асоціація – пара кров / любов: *«Потім ми з Твоїм родичем жерли водяру, і я дозволив порушити собі табу на деякі розповіді про себе. У повітрі запахло **війною**, з моїх рук почала сочитися темна **кров**, вона скапувала на стіл і розповзалася химерною плямою. Твій вуйко це теж помітив і почав лити мені на руки те, що ми не допили. Тоді я вперше збагнув, чому початківці та графомани так часто римують **кров** із **любов'ю** – вони панічно бояться першого і не здатні на друге...»* (Пантюк С., с. 19).

Для автора війна постійно асоціюється зі смертю, це слово проходить червоною ниткою через його творчість. Напр.: *«Щодня, щогодини, а часом і щохвилини над ними невтомно кружляла велична птаха **Смерть**, та аж тепер вона вихопила першого, та ще й далеко не найгіршого»* (Пантюк С., с. 27). Найбільшою метафоричною моделлю автор вважає пару **війна – хвороба**: *«**Війною** можна захворіти, як морем чи горами... Бо справжнім ти відчув себе на **війні**. Де головними є твердість духу і жорстокість вчинків, а кожне промовлене слово важить неймовірно багато, нерідко – це вага людського життя»* (Пантюк С., с.39). Страх смерті автор вважає біологічною потребою та обов'язковим на війні. Автор стверджує, що війна і смерть має чорно-білий колір.

Проте на війні є віра в Бога, в ангела-хранителя. *«Мій останній бій досі не закінчився. Тоді нас щільно накривали з гранатометів, але над нами також літали і ангели»* (Пантюк С., с. 12).

У романі Марії Матіос «Вибрані сторінки...» описано такі війни:

1. **Сусідські:** *«Отож, кожен день нашої родини сповнювався «приємними» несподіванками: щоранку щедро полита фекаліями доріжка від хати до хліва; вбиті хімікатами вишні на межі (тоді ще парканів не було). Проте пострілом у саме серце стало отруєння Петріцькими собаки Бориса битим склом, доданим до собачої їжі»* (Матіос М., с. 17).
2. Війна в **Чехословаччині**, яка торкнулась сім'ї авторки (60-ті роки ХХ ст.): *«Біда» говорить металевим голосом Левітана. Слова не з дитячого світу: Чехословаччина, переворот, введення військ, захист братнього народу, резервісти, мобілізація»* (Матіос М., с. 20). До цього тексту авторка додає: *тато йде на війну, молодий і красивий тато без рук і ніг, мама – вдова, я – сирота, жертви з обох сторін перевищили сотні, бути під безжальним прицілом мисливців на людей, голос Левітана.*
3. Війна в **Афганістані:** *«...який від дзвінка до дзвінка відслужив у Кабулі, охороняючи колишній палац Аміна», «Афганістан зруйнував йому здоров'я і життя», «кинули в Афганістан», «Центральний архів Збройних Сил РФ», «відповідали, як убивали»* (Матіос М., с.27).
4. Війни в **сучасному світі**.
5. Війн, які історично торкнулися **Буковини**: Перша світова війна: *«...тричі за два роки з початку Першої світової війни (1914 – 1916) на цьому клптику землі почергово «борюкалися» Російська імперія із смертельно пораненою цісарською короною»*; громадянська війна та прихід до влади то Румунії, то Польщі (1918 – 1939); Друга світова війна; війна УПА, російсько-українська війна (див. романи М. Матіос «Приватний щоденник. Майдан. Війна...», «Букова земля»).

Концепт «мир» протилежний «війні», і значення має заперечні щодо тих, які пояснюють «війну». Ю. Маслова зазначає, що концепт «мир» належить до базових й універсальних для всіх народів світу, адже уособлює спокій, гармонію, життя, комфорт [97]. Проте ми можемо змоделювати норму щодо

цієї опозиційної пари – період перемир'я, між миром і війною, яка дозволяє побудувати градаційну шкалу.

Не зважаючи на відносний характер норми, вона є тим компонентом концепту градації, навколо якого впорядковуються поняття *більше* або *менше*. Коли норма встановлена в певному контексті чи в комунікативній ситуації, концепт наповнюється смислом, порівнюючи лексеми з контрарним значенням з нормою. Таким чином, порівняння – необхідна мисленнєва ситуація, яка відіграє важливу роль в пізнанні контрарних відношень та градаційних моделей.

3.2. Концептуалізація та інтерпретація градації в мовній картині світу

Дослідження концептуалізації й аналіз концепту градації не може оминати проблеми картини світу. Як зазначає В. Калашник, «картина світу як найбільш загальне уявлення людини про дійсність є досить складним явищем. Їй притаманні варіативність і мінливість, але водночас у ній наявні елементи спільності, загальності, на чому й ґрунтується взаєморозуміння між людьми» [55, с. 3].

Поняття картини світу було транспоноване до лінгвістичних досліджень із фізики, де «вперше застосовується фізиком В. Герцем на межі XIX і XX ст. як сукупність внутрішніх образів зовнішніх об'єктів, що служать для виведення логічних суджень стосовно поведінки цих об'єктів. Ці образи відтворюють суттєві ознаки об'єктів і певну кількість зайвих відношень, хоч останніх уникнути не вдається, оскільки вони створюються розумом. Згодом картина світу перетворюється на універсальну категорію природничих і гуманітарних наук» [127, с. 259].

У лінгвістиці проблема картини світу отримує нові аспекти дослідження, пов'язані із принципами мовного семіозису та його впливом на інтеріоризацію людиною світу і, навпаки, із розмежуванням колективного й індивідуального

досвіду, наукових і наївних уявлень про світ, з особливостями художньої репрезентації особистого й колективного досвіду в літературі й мистецтві [52; 64; 129; 145].

Концептуальна картина світу ширша й багатша за мовну. В обраній нами моделі МПК вербальний і невербальний формат мислення та свідомості перебувають у логічному відношенні включення. Крім того, сфера відчуттів, почуттів, інтуїції та трансценденції виділена поза межами вербального формату й лише корелює з ним через мисленнєву пізнавальну функцію. Друге питання стосовно накладання вербального й невербального фрагментів один на одного та механізмів їхньої інтеграції в когнітивній і мовній діяльності в сучасній психолінгвістиці розглядається під кутом зору гомоморфізму мови та свідомості.

Інтеграція вербального й невербального розглядається когнітологами залежно від принципів модуляризму й холізму: як уже зазначалося, перший принцип відокремлює вербальне (семантичне) й концептуальне як два окремих модулі, що підкоряються різним законам; холістичний принцип не розрізняє принципи роботи вербального й невербального у свідомості й вивчає їхню єдність у процесах мовленнєвої діяльності. Узагалі поняття вербального і невербального цікавило багатьох учених. «Вербальні компоненти в його арсеналі включають переважно імперативні та умовні речення, заперечення із модальними дієсловами та риторичні питання. Невербальна комунікація має диверсифікований характер – проксемічні компоненти максимального наближення до співрозмовника комбінуються з кінесичними компонентами фізичного утримання партнера або перешкоджання його рухам, активною жестикуляцією, насильними поцілунками та обіймами, а також пильними поглядами, посмішками та плачем. Просодичні компоненти підтримують загальну спрямованість комунікації – підвищений голос, крик, емоційний наголос на окремих словах» [136]. Отже, мовна й концептуальна картини світу мають різні рівні репрезентації у свідомості, їхнє співвідношення організоване за принципом гомоморфізму, хоч деякі фрагменти цих картин можуть бути

ізоморфними. Відношення включення мовної до концептуальної картини світу також повинне кваліфікуватися відповідно до окремо взятої мовної картини світу. В. Сімович зазначає: «Зібравши все разом, ми скажемо таке: кожна мова має свою характеристичну будову, свою власну прикметну їй словотворчість, окремі семантичні закони і зв'язану з ними образність. Із цілою своєю справою рахується людська думка, що використовує ті закони мовні й вишукує для себе форми вислову, зв'язані з цими законами» [131, с. 296]. Мовознавець пов'язує духовний та інтелектуальний розвиток людини / дитини з опануванням саме формами рідної мови.

Таким чином, вияв контрарних відношень, опозиційних пар, норми в на шкалі градації залежить від різних чинників, серед яких: норма ознак, які сприймаються органами чуття, тобто параметричних (розмір, висота, температура, сенсорні відчуття), або якісно-оцінних ознак (зовнішність, характер тощо); клас об'єктів, які підлягають градації (*«Човен був великий. Козаки називали такі човни “дубами”, у них могло запросто вміститися кільканадцять чоловік»* (Бакалець Я., с. 75)); ситуація мовлення, норма в такому випадку встановлюється мовцем залежно від ситуації чи від індивідуального сприйняття довкілля, тобто норма в такому випадку є суб'єктивною і ситуативно зумовленою (напр., розмова гетьмана Виговського з татарським ханом: *«У мене за спиною могутнє військо, велика земля, тому, я гадаю, кожен володар мав би бажати дружби з нами»* (Бакалець Я., с. 208)); макрокультурні чинники – уявлення представників етносу про об'єкт.

І хоч норма має відносний характер, навколо неї впорядковуються концепти «більше» або «менше». Значення «більше» і «менше» розрізняються на лексичному рівні. Інваріантне значення якісно опредмеченої величини, яке наповнює одиниці тексту, створює інваріантне синтаксичне значення, суттєво збагачуючи висловлення.

Інтерпретація ознаки градації як дискретного процесу визначила етапи зміни ступеня ознаки на протилежний. Ураховуємо, що ознака може рухатися в напрямку зростання та в напрямку спаду, виділяємо такі ознаки ступеня

градації як процесу створення пар з контрарним значенням в українській мові: «великий ступінь», «найвищий ступінь», «малий ступінь», «найменший ступінь».

*«Ця мука була **тяжчою**, ніж політ крізь горло Везувію услід за Вічною Жінкою. Саме тут моя душа так змаліла і почорніла з горя, що нараз і справді зробилася пташкою – **маленькою** ластівочкою – і сіла в старе гніздо під стріхою татової хати»* (Матіос М., с. 173). Зміст складників концепту «найвищий ступінь» і «найменший ступінь» (граничні градаційні концепти) дещо ускладнюється і відрізняється від змісту концептів «великий ступінь», «малий ступінь» тим, що в ньому імпліцитно є заперечення. «Найбільший ступінь» > ніж «великий ступінь» і > ніж «норма», а заперечує концепт «найменший ступінь» < ніж «малий ступінь» і < ніж «норма». Тобто, це ступінь, менше якого вже немає, тому опозиційні граничні точки розглядаються як точки відліку. Імпліцитність [46; 178; 188] спаду ознаки може передаватися через концепт «більше» із запереченням: *«Але шансів видати себе за професійного повара в мене було **не більше**, ніж у повара – знайти невизначений інтеграл»* (Горіха Зерня, с. 28).

У різних дослідженнях категорії градації, категорії оцінки – особливе місце відводиться поняттю шкали та процесу шкалювання [43; 105; 118; 139; 150]. Шкала може передавати графічне відображення когнітивної структури градації, тобто один із типів образно-семантичної моделі, яка відображає мисленнєву структуру авторського бачення світу, де на бачення автора накладається конотація як додатковий смисл, що створює мереживо лексем, які заперечують одна одну, або повністю протиставляються за значенням. Цей малюнок передається і особливою побудовою речень:

«У мене не було єдиного: відчуття часу і простору.

Я не могла сказати, де я перебувала:

тут не існувало ні темряви,

ні світла,

ні рівнини,
 ні високості;
 не було ні місяця,
 ні сонця,
 ні тепла,
 ні холоду,
 ні кольору,
 ні звуку,

але тут існувало життя» (Матіос М., с. 153). Заперечення усього, а, отже, відсутність усього протиставляється життю, в якому є час і простір, кольорова гама, і сонце, і місяць і т.п.

Образи-схеми є базовими абстрактними структурами, за допомогою яких відбувається пізнання світу та конструювання його в своїй уяві, та які ґрунтуються на наших відчуттях, тілесному і сенсорному досвіді. Такі образи-схеми можуть мати метонімічний або метафоричний характер.

3.3. Метафоричні моделі створення опозицій у світлі концептуальної категорії градації

У світлі когнітивної лінгвістики метафору сприймаємо як елемент пізнання довкілля, без якого людина не може набути досвіду для творення мовленнєвих конструкцій [13; 78; 79; 138]. Серед найчастотніших – метафора, яка характеризує опозицію – *життя і смерть*. Сфера появи метафори широка: від понятійної системи – до висловлень, які відображають процес пізнання дійсності. Наприклад, розуміння того, що *смерть* – це *безсмертя, це звільнення від труднощів, болю*: «Як дивно, але **смерть**, умертвивши раптово важкість і надмір болю мого запаленого розуму, натомість відкрила легкість думання. Але я б не була собою, коли б могла так легко змиритися навіть із цією справедливістю, яка тут не мала, та й не могла мати альтернативи. У посмертній справедливості – розуміння безсумнівного свого **теперішнього**

безсмертя – для мене справді було щось пікантне» (Матіос М., с. 152). Цю ж думку висловлює Л. Кравець, аналізуючи поезії ХХ століття, серед яких і поезії Ліни Костенко: «За наївно-мовними уявленнями життя і смерть перебувають у жорсткій опозиції один відносно одного, між ними постійно йде боротьба. Проте ширше релігійно-філософське осмислення виявляє їхній взаємозв'язок: без смерті неможливе життя, воно невіддільне від смерті. У літературній творчості інтерпретація цих концептів залежала від поглядів і переконань автора, його світогляду і могла відображати наївно-мовні уявлення, а могла мати філософське, рідше релігійне підґрунтя» [77, с. 15]. У книзі «Чотири пори життя» М. Матіос створює такі метафоричні моделі життя і смерті:

Життя – політ пташки: *«Пташка пролетіла, прорізала крилами повітря – а знаку не лишила. Хіба не так само життя?»* (Матіос М., 154); життя – метелик;

Смерть – легкість, смерть – справедливість, Біла жінка без обличчя з чорною квіткою: *«Та я не знала, що діялося зі мною тепер: чорна квітка в руці Жінки без обличчя манила до себе, як дурман, як чорне ворожіння – і холодний здогад обнік мій мозок: а що, коли це ВІЧНА ЖІНКА?»* (Матіос М., с. 154).

Кожна метафорична модель побудована на основі філософських, релігійних, міфологічних бачень світу, має персоніфікований характер. Л. Кравець висновкує, що «метафори життя і смерті в українській поезії ХХ ст. не тільки творять образи позначуваного, а й виражають оцінку його та передають ставлення митця до зображуваного. Оцінка здебільшого виражає специфіку мислення і світогляду українців та водночас демонструє універсальність світосприйняття людиною. Метафоризація життя і смерті відбувається переважно за традиційними моделями, багато з яких має міфологічне підґрунтя. На основі усталених моделей митці творять індивідуально-авторські метафори, проектуючи раніше невикористовувані якості та ознаки донорської зони на реципієнтну, заповнюючи концептуальні лакуни, рідше проектуючи нові властивості традиційної донорської зони, які виокремилися внаслідок цивілізаційної динаміки людства» [77, с. 19].

Дж. Лакофф і М. Джонсон визначають зміст метафори як процес осмислення однієї концептуальної сфери в термінах іншої [193].

Таким чином, через зіставлення твориться семантична модель метафоричної градації, на модель якої мають вплив лінгвістичні та екстралінгвістичні чинники.

Метафорична модель може бути утворена через заперечну конструкцію.

Перехрещення градаційної й заперечної семантики спостерігаємо на рівні основних структурних компонентів градації – характеру і підстав, пресупозиції, які мають імпліцитне вираження.

Напр.: *«Кілька секунд стояв, опустивши морду, коли раптом нашорошив вуха, прислухаючись до чогось, **нечутного** для людського вуха»* (Вдовиченко Г., с.9). Заперечне значення виявляємо як одну із характеристик градації. Заперечення – це констатація відсутності чогось. Заперечне значення разом із градаційним створюють метафоричну модель і збільшує або зменшує ступінь ознаки. Пор.: *«Василюк милостиво кивнув – продовжуй, тобі тепер можна! – і Гаїна раптом відчула себе сильною і **небезпечною**: ну я вам покажу, я порозказую про ваші дисидентські перегони, гордовиті нікчеми!»* (Голота Л., с. 195).

У процесі метафоризації картини світу градаційні структури відображають дві сфери: реальний світ і ареальний світ. Реальний світ передає переміщення в просторі, зменшення або збільшення розмірів, смерть, космогонічні явища: *«Але душа моя **летіла вище і вище, і чим вище, тим легше і радісніше**»* (Матіос М., с. 219); *«Чим **швидше** я летіла, тим страх мій **дужчав** і вже нагадував земний, – той, коли тисячі гадюк ворушилися в грудях і в колінах холонула кров»* (Матіос М., с. 169).

Сфера ареального світу об'єднує почуття, емоції тощо. В останньому прикладі обидві сфери поєднуються й перехрещуються.

Образ-схема може бути побудована як вертикальна з точками – **верх/низ**. Дж. Лакофф назвав такі моделі орієнтаційними. Рух вверх по шкалі до точки-межі корелює із наростанням градації. *«Я досі **літаю** у снах. Росту? У свої*

сорок дев'ять? Але ж я літаю. Щоправда – чим раз рідше, але кожного разу – все вище і вище. Либонь, ближче до Бога...» (Баранов В., с. 58). Концепти руху в напрямку наближення переносяться в картину світу градації для окреслення наростання ступеня, а концепти руху в напрямку віддалення використовуються для концептуалізації ступеня спаду ознаки. *«Вони побули в моєму житті надто мало, і я тепер не годен сказати, хто в тому винен: чи обставини, які чомусь завжди сильніші за нас, чи кожна з Март, раптово зникнувши з моєї дороги, чи я сам, що пішов собі нею далі й не завдав труда звернути лівобіч-правобіч і пошукати стежку, стежечку, обніжок із слідами коханої жінки, однієї і другої»* (Баранов В., с. 126). Образ-схема «джерело – шлях – мета», яка структурує початкову сферу, накладається на шкалу градації: джерело співвідноситься з початковим ступенем – точкою відліку – шлях з рухом в сторону нарощування / спаду, мета (кінецьна точка) – корелює з кінчним ступенем ознаки, який перебуває в опозиції до початкової точки.

Елементи градаційної межової ознаки висоти використовуються для окреслення як фіксованих градаційних концептів «Величина ознаки, великий ступінь», «малість ознаки, малий ступінь»; високий, вищий, низький; повисити / понизити. Ознака «висота» сприймається зором, а схематично відображає образ-схему верх – низ. Для номінації максимального ступеня градації використовуються елементи сфери ознаки висоти: *верх, вершина, пік, рай*, або високо, а також з індикатором підсилення градації. *«Я була десь так далеко і так високо, що раптом стала недосяжна сама для себе»* (Матіос М., с. 147); *«Велика сила знову несла мене уверх і верх, скидаючи пір'я і крила доти, доки я не зрозуміла, що ластівки вже не стало. Я знову зробилася безтілесною і невагомою, долаючи якісь фантастичні небесні висоти»* (Матіос М., с. 178).

Оскільки модель метафори з градаційним смислом залежить не лише від екстралінгвістичних чинників, а й від лінгвістичного наповнення, лексем, які несуть ядерне значення основних філософських і релігійних понять, продемонструємо таку модель, яка ілюструє сенс життя людини та існування її душі після смерті в раю чи пеклі. Отже, *рай і пекло* – є тими межовими

лексемами, які вказують на рух душі людини вверх чи вниз після її смерті. Нулем на цій вертикальній шкалі градації вважаємо ще одну опозиційну пару *життя і смерть*, оскільки момент народження і момент смерті і є тими точками, які співвідносяться з поняттям абсолютного нуля. Образ смерті М. Матіос описує як надзвичайно красиву жінку, використовуючи словосполучення ВІЧНА ЖІНКА, виявляючи повагу до цього образу. *«Однак вона мала прийти з косою, стара й утомлена від безперервної своєї роботи, згорблена під тягарем ноші, що звалювалась на неї щомиті. Ні, ВІЧНА ЖІНКА не має перепочинку. А ця, що спокушає трояндою, – молода і рівна, як тополя в українському небі чи кипарис на вулицях Афін. Але якби мені хто повідомив, якого дня це відбувається зі мною, я б знала точно: це смерть!»* (Матіос М.). Протиставлені прикметники *стара, утомлена, згорблена – молода, рівна*. Які підкреслюють протиставлення *стара, утомлена, згорблена, з косою – і молода, рівна як тополя*. Ці лексеми є проміжними в описі «точки відліку», так званого нуля. Ця точка відліку в авторському баченні описана як «вогонь нестерпного болю»: *«Жахкий, нестерпно палючий вогонь заклекотав у мені і не дав думати далі. І все ж в якусь мить я відчула, що влетіла в пащу бездонного вулкану. Вогонь всередині того, що мало називатися моїм тілом, досягав нелюдської точки і зробив мене цілком відсутньою і бездумною, однак залишки паралізованої волі продовжували диктувати мені думки»* (Матіос М., с. 145). Те, що це нульова точка, авторка підкреслю лексемами, які заперечують існування будь-чого (заперечні частки *не* і прислівників *ніде, ніяк*): *«У житті мене б від такого відчуття заболіло серце або скосив би серцевий напад. Однак **ніде нічого не** боліло, **не** пекло, **не** кололо, **не** різало, **не** ятрило. Просто було **ніяк**»* (Матіос М., с. 149). Авторка стверджує, що після смерті є існування, бо *«смерть – це ніщо»* (Матіос М., с. 162). Проте рух після смерті вверх бо вниз вказує на більше, ніж нуль, але зі знаком + або -: *«Та я плила, безтілесна, щодалі швидше і швидше, мій рух уже переходив у полі. І це був **політ донизу**»* (Матіос М., с. 166). І цей рух униз, до пекла, вираженого імпліцитно, вербалізувався в поняття *страх*. *«Стрімкий лет крізь уже густіший морок,*

крізь безшумно відчинювані брами, що залишалися позаду вгорі, а далі суцільну густу темінь, – *врешті-решт, нагнав страх*» (Матіос М., с. 166). Далі політ у верх через 11 кругів (або садів за М. Матіос) до верхньої точки буття. Кожен круг – це душі, які зазнали певної наруги на землі і лише 11 круг – це зустріч з Богом, або в М. Матіос – Святим Миколаєм. *«А в цьому одинадцятому саду все було нахабним. Обіруч плюскотіли кольорові озера і фонтани, плавали якісь гонорові павичі та індики, а з альтанок, розсипаних у зелені кучерявих плющів і виноградників, долинали тонкі голоси»* (Матіос М., с. 240). Таким чином, в уяві авторки рай має також ієрархічну градаційну будову, де одинадцятий круг або сад – це житло для обраних: *«...ті альтанки – помешкання для вибраних і мічених»* (Матіос М., с. 240).

Таким чином, спостерігаємо метафоричну модель з граничними парами рай і пекло, які наповнюються проміжними опозиційними парами, градаційними прикметниками, іменниками, прислівниками.

Також імпліцитно градаційне значення може передаватися через уживання висловлень з антонімічними парами. Один антонім завжди є складнішим за інший. Отже, в таких випадках у будь-якому реченні з градаційними компонентами уживання антонімічної пари може вказувати на імпліцитно виражене заперечення, напр.: *«Я скажу тобі Вікторіє, а ти запам'ятай і ніколи не вір, що в цьому світі революція без жодного пострілу та жодної краплини пролитої крові спроможна зло обернути на добро. Так не буває! Не **викрите**, а тим більше – **благодушно пробачене**, зло тільки нарощує своє жало. Ти чуєш, як із під'їздів і завулків долинають луни недавнього сканування?.. **Бандитам – тюрми!**.. Бандитам – тюрми!.. **А в СІЗО** тим часом твій, Вікторіє, **безневинний тато**. Нині його випустили. Але хіба то причина для радощів?.. **І СІЗО стоїть, і Слон б'є в переможний барабан Помаранчевої революції»*** (Баранов В., с. 331).

Найпослідовнішими антонімами вважають квалітативи, тобто слова, протилежні за значенням, що позначають певні якості: *товстий – тонкий, довгий – короткий, красивий – поганий* та ін. Власне якісні характеристики цих

слів формують антонімічне відношення, а саме – творення градації, поєднання з кванторними словами, співвіднесення з певною нормою. Особливою рисою, притаманною цим словам, вважають здатність **«градаційного наростання протилежних ознак, якостей і т. п. при віддалені від точки відліку (нуля), де крайності нейтралізуються»** [1, с. 59]. Квалітативи здебільшого можуть асоціюватися не з одним, а з декількома антонімічними протичленами. У градаційній опозиції протиставлення відбувається не на підставі наявності або відсутності ознаки, а за ступенем вияву ознаки в межах того самого класу. Пор., опис дзеркала: *«Звісно ж, вона вже бачила себе в дзеркалах, що **більші чи менші**, висіли в любимівських хатах по стінах, а в пасічника Москаля **давнє**, ще куркульське люстро стояло, спираючись на спеціальну тумбочку – **високе**, майже до стелі... у конюха, якого дразнять «дід Жеребило», **люстерко** вмазане в стіну над рукомийником... У дівчиних діда та баби дзеркало було **чималеньке**...»* (Голота Л., с. 17). Градаційну опозицію в цьому випадку визначаємо як множину бінарних опозицій, яка підкреслюється автором графічно, що виражається як експліцитно, так й імпліцитно, величина передається вищим ступенем прикметника, прикметниками *давнє, високе, чималеньке*, суфіксом зменшеності *люстерко*.

Крім того, з'являється опозиція *дід – баба*. *«Жеребило шкребе чорні впалі щоки, надуває їх, заковуючи губу, показує **величезного** язика, наче перекиривляючи бабу, добряче її перед тим налякавши: лезо свистіло, **дід** нахвалявся, злостиво ганяючи бритву паском, – **баба, маленька, як вузлик**, переставала лаятись і сідала на лаві, мовчки намовляючи Божечка, щоб дід **врізався**»* (Голота Л., с. 17).

Метафоричне перенесення взаємодіє з іншими когнітивними моделями образно-схематичними і метонімічними. Образ-схема вбудовується у сферу опозицій і градацій, модифікує градаційну шкалу. Можемо репрезентувати таку схему:

Ядро концепту «градація» – опозиційні лексеми; сфера наповнення – фізичне переміщення, рух у просторі; перцептивні ознаки; стан матерії;

культурологічні уявлення; явища погоди; фауна; життя; смерть; фізіологічні стани (природні й паталогічні); емоції і почуття.

Отже, на функційному рівні будь-яке слово може вступити в антонімічне відношення з іншим словом, де контекстуальні антоніми також стають асиметричними, тому один із протичленів марковано імпліцитним значенням.

Висновки до розділу III

Визначальним є поняття концептуалізації, яке розглядаємо як характерну понятійну класифікацію сприйнятої людиною та осмисленою нею інформації за допомогою різних пізнавальних механізмів. Результатом концептуалізації є формування концептуальної системи як мережі концептів у свідомості людини під впливом колективної свідомості етнічної спільноти, її культури й мови.

Концепт, який відображає контрарні, протилежні відношення, формується на базі концепту «градація», до складу якого входять: градаційна ознака, норма (точка відліку), нарощення, спад, більше, менше, великий ступінь, малий ступінь, найбільша точка, найменша точка.

В організації концептуальної сфери велику роль відіграють метафоричні моделі, які зумовлюють взаємодію концептуальної сфери градації зі сферами реального світу та ареального світу.

У мові знаходить відображення процесуальна, багатоступінчата градація і дискретна, одноступінчата. Перший тип має динамічні індикатори градації, другий – статичні.

Динамічні індикатори градації фіксують нарощення або спад ознаки, індикатори можуть вказувати на межу або бути безмежними. Контрарні відношення, які створюються між лексемами – крайніми точками градаційного концепту, можуть передаватися набором ситуативних проміжних опозиційних пар.

Статичні індикатори фіксують сталі градаційні концепти. Їх відношення до серединної точки розділяє статичні індикатори вище середнього ступеня або

нижче середнього ступеня. Модально-ситуативна норма зумовлює виділення лексем, які відповідають умовній нормі, або майже відповідають чи найменше відрізняються від неї.

Такі індикатори можуть бути як точними, так і приблизно точними.

РОЗДІЛ IV

СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ ФІЛОСОФСЬКИХ КОНЦЕПТІВ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТІВ КОНТРАРНИХ ВІДНОШЕНЬ

4.1. Концепт «душа»

Проблеми взаємодії мови і культури, впливи культурних, соціальних і психічних чинників на мовні процеси викликають великий інтерес у дослідників. Визначальною рисою сучасної гуманітарної науки є пошук значеннєвих і мовних домінант національної особистості. З-поміж її найважливіших атрибутів учені виокремлюють духовність (релігійність), соборність, всесвітню чуйність, прагнення до вищих форм досвіду, поляризованість душі. В ієрархії філософських, етичних і психологічних концептів перше місце належить аксіологічним концептам, які відображають духовні цінності людини.

З цього погляду одним з найскладніших, неоднозначних вважаються співвідношення поняття/концепта і слова *душа*, що відбивають національно-культурну, ментально-психологічну специфіку та ціннісну орієнтацію українського народу. Зазначається диференціація філософського, мовного, повсякденного розуміння і сприйняття цього суперконцепта, який визначаємо як асоціативно-образний поліконденсат, який об'єднує безліч семантично ізоморфних (і суміжних) макро-, мега-, мікро- субконцептів і концептів, мовна актуалізація яких супроводжується взаємообумовленими і взаємопов'язаними процесами асоціювання, метафоризації, інтеграції, диференціації, семантичної і значеннєвої дифузії тощо.

Дослідження взаємодії мови і культури й різних впливів на них численних чинників відкриває широкі можливості для наукового пізнання. Аналіз основних концептів, які входять у мовну картину світу, дозволяє проникнути у сферу мовної свідомості особистості і етносу загалом, визначити ступінь співвідношень мови й особистості, особистості та народної культури. Мова

завжди відображає національний характер мислення, вона, власне, є об'єднаною духовною енергією народу. Ця духовна енергія, або душа народу, утілюється в окремих елементах мови і формує своєрідну мовну картину світу. Ми розглядаємо один із наріжних концептів цієї картини – уявлення про *душу* та градаційні індикатори, які на мовних рівнях, а особливо лексичному і граматичному, мають репрезентацію.

Степико М. зазначає: «Консолідаційний потенціал нації залежить від низки чинників, серед яких взаємоузгодження інтересів усіх етнічних спільнот України, реалізація соціального змісту національної ідеї, використання консолідаційного потенціалу державної мови, спільної історичної пам'яті, національної (чи національних) релігій, загальнонаціональних героїв, демократизація державної влади, актуалізація архетипів спільної території проживання, культурних цінностей, ведення господарства тощо» [140, с. 104]. Мова розкриває духовне начало, яке присутнє в людині, оскільки у неї немає вторинної знакової системи, яка розкривала б її значення. Мова робить це сама, своїми власними засобами.

Мова формує свідомість людини, проникає всередину етносу, і, своєю чергою, у ній відбивається національна культура. Можна сказати, що мова і культура проникають одна в одну і не можуть існувати одна без одної.

Аналізуючи концепт «душа» в творчості Івана Франка, М. Скаб зазначає: «Особливість концепту “душа” визначається й енциклопедичністю Франкових знань, його зверненням до духовної спадщини різних народів світу. У передмові до збірки “Поєми” І. Франко писав: “Коли правда те, що головне значення поезії в тім лежить, що вона розширює нашу індивідуальність, збагачує душу такими враженнями і почуваннями, яких вона не зазнала би в звичайнім житті або не зазнала би в такій силі і ясності, то думаю, що передача чужомовної поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст зрозуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями” [т. 5: 7]» [132, с. 145]. Тобто мова ніби переносить на

душу властивості якихось інших предметів, щоб певною мірою «упредметнити» її.

Душа в мовній картині світу виступає в основному як вмістилище проявів психічного життя людини. Взагалі уявлення про душу як про певне вмістилище притаманне для української культури. Наприклад:

«І каяття не було прийняте Богом – з новим злочином у душі подався тоді Єпіфаній вслід за Мазепою, щоб вчинити ще один, і другий, і безліч, бо злочин за злочином тягнеться...» (Іваничук Р., с. 263); *«І вся я, з усіма своїми ахінеями, правдоборством, нетерпимістю і нетерплячістю, смутками і веселощами, помістилася всього лише в Душі?»* (Матіос М., с. 154).

Як показують спостереження, *душа* суб'єкта визначається в художньому дискурсі через емоційно-експресивний простір. Питання експресії тексту була предметом багатьох досліджень [83; 153].

Кожна конкретна семантико-психологічна і емоційно-естетична реалізація концепту *душа* у межах художнього дискурсу визначається особливостями мовної свідомості особистості. В українському мовознавстві і лінгводидактиці над визначенням мовної особистості працюють С. Єрмоленко [47], Л. Струганець [143] та ін. Багато уваги приділяє цій проблемі і Л. Мацько [99]. Художній дискурс в цьому аспекті розглядаємо за І. Фроловою та О. Омецинською як «розумово-комунікативну взаємодію адресанта (автора художнього твору) та адресата (потенційного читача), що відбувається у певному історичному і культурно-соціальному контексті, ґрунтується на ідеях, переконаннях, світоглядних орієнтирах автора-адресанта, має на меті регулювання ідей, переконань, світоглядних орієнтирів читача-адресата та матеріалізується у вигляді текстів художніх творів, відкрита множина яких формує вербальний план художнього дискурсу» [157, с. 54]. Як відомо, від Аристотеля і донині в психології формувалося п'ять моделей емоційного: фізіологічна, почуттєва, поведінкова, когнітивна, оцінна. Усі вони характеризують ті чи ті аспекти емоцій, що є конкретними формами перебігу психічних процесів, почуттів. Т. Кириленко з цього приводу стверджує, що у

зовнішньому контурі самотворення емоцій та почуттів відбувається вчинкові освоєння особистісних світів через прояв естетичних, моральних, світоглядних почуттів – краси, добра, любові як представленості вчинкових феноменів в емоційній сфері, які народжують нові почуття. При цьому наголошується, що співвідношення між емоціями і почуттями має діалектичний характер: почуття для свого вияву потребують емоцій, проте це не означає їх простого накопичення. Це фаза виникнення і визрівання почуттів, момент їхнього перебігу, бо емоції можуть вплинути на їх зміну. Почуття – це фаза розкриття, демонстрації емоцій [59, с. 26].

Як генератор емоційного простору, мовна особистість інтерпретується як складна багаторівнева функціональна система, куди входять рівні володіння мовою (мовна компетенція), володіння модусом реалізації мовної взаємодії (комунікативна компетенція), знання світу і про світ (когнітивно-гносеологічний тезаурус). З огляду на це, виконання й актуалізація одиниць лінгво-концептуальної дистрибуції суперконцепта *душа* у різних дискурсах (за належністю творця) характеризуватиметься неповторною самотутністю.

Характерно, що правове поняття *душі* і в християнській традиції нерозривно пов'язане з поняттям «живе»: «жива душа», «дух життя», «давати духу» = «давати життя», «живим духом», «душа болить», «душа горить», «душа перевернулася», «відводити душу», «надривати душу» тощо. Наприклад:

*«Десять веж перебудовано наново, ворота оббиті залізом – жодна **жива душа** не пройде крізь них»* (Іваничук Р., с. 39).

*«- Бери, бери. Вип'єте по роботі з товариством, **душу зігрієте...**»* (Іваничук Р., с. 107).

*«Не було в тих степах жодної **живої душі** ...»* (Іваничук Р., с. 128).

*«**Боліла душа** в Стратона, дивлячись, як поглинає татарва **православні душі**»* (Іваничук Р., с.91).

*«Поговориш зі мною, щоб **душу відвести**, а радитимешся з переодягнутим єзуїтом Сокальським?»* (Іваничук Р., с. 135).

Спостерігається дистрибуція лексем, феноменів і понять *душа* і *дух*.

Дух – переклад слів, які можна зустріти у античній філософії й у Біблії: «spiritus» (лат.) і «pneuma» (грец.), що означає «повітря, яке рухається», «подув», «подих» (як носій життя), душа як сутність, яка може тимчасово чи назавжди залишити тіло, привид, саме життя, сутність Бога: «Бог є дух», сама внутрішня сутність землі чи світу, дух землі, світовий дух, ідейний зміст творів мистецтва [40]. Наприклад:

*«Розкаже без подробиць, проте засвідчить **міць людського духу**, котрого не могло здолати лихо»* (Іваничук Р., с. 75).

Філософське поняття *духу*, яке нині вживається як протилежне природі, склалося в період романтики і ідеалізму. М. Скаб стверджує, що концепт «дух» знаходиться дещо в опозиційном положенні щодо концепту «душа» [132].

*«Ми загартовуємо свій **дух** у самовідданій праці»* (Іваничук Р., с. 296).

*«Їх цікавитиме, на яку **висоту розуму, духу, хоробрості** спроможні були тоді піднятися люди»* (Іваничук Р., с. 75).

Дух особистий стає собою завдяки вростанню індивіда в галузь об'єктивного *духу*, у духовну сферу, культуру, яку він знаходить і яку може (частково) засвоїти з допомогою виховання і освіти. Це вростання є становленням людини, бо під людиною розуміється жива істота, відмінна своєю духовністю, тобто своїм вільним існуванням. Як носієм особистого *духу* є психічний склад окремого індивіда, так носієм об'єктивного *духу* є певна спільність (група, народ, група народів):

*«Помилуй нас, Боже, по великій милості твоїй, всели у нас **дух державності**»* (Іваничук Р., с. 269).

Твори окремих авторів, наприклад, Мирослава Дочинця описують людину із загартованим **духом**, борцем за національну ідентичність, отже, національна людина є **дух**, а **дух** це особистість, уважне ставлення до навколишньої матеріальної та духовної природи:

«Без молитви, як без одягу, я не виходжу з дому. Молитви мої короткі і зазвичай подячні й покайні. Але буває, щось і прошу для себе. Прошу

потрібності. Щоб я був потрібний иншим, потрібний Господу і був потрібний собі. Се три камені, на яких постає моє земне життя» (Дочинець М., с. 266).

Отже, Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах фіксує визначення суперконцепта *дух* таким чином: «Дух – 1. Психічні здібності, свідомість, мислення. 2. Внутрішній стан, моральна сила людини, колективу. 3. Загальний внутрішній зміст і напрям, основний характер чого-небудь. 4. За міфологічними і релігійними уявленнями – добра або зла безплотна, надприродна істота, яка приймає участь у житті природи й людини. 5. За релігійними уявленнями – безсмертна, нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя і відрізняє від тварини; душа» [106, т.1. с.868].

П. Балог, директор Інституту св. Томи Аквінського у Києві, зазначає, що «Душа» спершу теж означала цілу особу, а не її частину. Душа – це «жива людина», тобто людина, яка живе; часто в Писанні «душа» просто вказує на життя. **Душа** – це щось глибинне, що відрізняє особу від інших живих істот, сама суть людськості, основа індивідуальності, розуму, волі й релігійності. Це те, що сьогодні кожен може назвати своїм «я», бо ж тіла бувають схожі, а душа в кожного унікальна. Для давніх греків душа була доволі незалежна від тіла, а часто йшлося про те, що вона ув'язнена в тілі. Біблійна ж перспектива розглядає душу як інтегральну складову (не частину) особи, як щось, абсолютно необхідне для даного людського тіла. З іншого боку, пізніше, в Середньовіччі, саме з огляду на цю ідею в християнському мисленні й прижилася грецька теорія, яку особливо розвинув Тома Аквінський, що душа – це форма тіла [2].

*«Прийде час і ти не схочеш, не зможеш бути таким, як перше. Се може статися враз. І не треба сього боятися. Все змінюється в сьому світі. І людина теж. Змінюйся. Одягай нову сорочку на тіло. Одягай **душу** в нові шати. І не чекай для сього нового ранку чи понеділка. Ставай новою людиною вже. Ставай новим у всьому. Вирівнюй **душу** з Природою. Скидай із себе недобрі звички вчорашнього – і оновишся. І полегшено підеш уперед. Не озирайся, не*

жаль за тим, що лишилося позаду, що впало з твого горба. То вже не твоє» (Дочинець М., с.38–39). Для автора душа уособлюється з людським «Я».

У релігієзнавчому словнику подано такі статті: «Дух – за релігійними і міфологічними уявленнями – безплотна, надприродна сутність, яка уособлює людське мислення, свідомість, психічні здібності, тобто особливе, нематеріальне начало, розумне і самодостатнє. Душа – у найдавніших віруваннях – таємнича «чуттєво-надчуттєва» істота, що уявлялася носієм життя та деяких важливих станів людського тіла; у психології та буденній свідомості – внутрішній світ людини, її переживання, риси особистості. Душа належить трансцендентному, дається людині Богом» [141, с. 14–15].

У фразеологізмі *як на духу* закладено міфологічне розуміння духу як чогось Вищого, перед яким не можна говорити неправду, тобто, вести себе як на сповіді. *«Марта дивилась на мене усміхнено й жаліла мене, мої фантазії, мої прагнення стати святішим од римського Папи, а власне – рятувала мене. І я вдячний їй, як буває вдячний школяр учительці за непоставлену в щоденник двійку, хоч він її мав би понести додому постати перед сімейною радою, аки на духу»* (Баранов В., с. 34). Водночас, окремо взята лексема «дух» має антонім «тіло», яке є мертвим без духа.

Як це видно з наведених прикладів, відзначається деяка амбівалентність, нечіткість і розмитість репрезентації сутнісних ознак у дефініціях аналізованих лексем. Лексикографічна свідомість, прагнучи уніфікації і типовості тлумачень однотипних мовних одиниць, не враховує аспект мовної реалізації і пов'язаних із цим особистісних асоціативно-образних трансформацій і специфіку представленості концептів *дух* і *душа* в цілісній мовній картині світу народу й особистості.

Функціонування кожної з наведених лексем (та їх похідних) у художньому дискурсі характеризується особливим стилістичним ракурсом, багатозначністю і невизначеністю семантичних кордонів, наявністю специфічного конотативно-асоціативного шлейфу, загалом відбиває індивідуально-авторську специфіку художнього бачення світу, яка щоразу створює особливу концептуально-

семантичну модель (модуль) суперконцепта *душа*. Л. Марчук зазначає, що диференціацію філософського, мовного, повсякденного розуміння і сприйняття аналізованого суперконцепта, визначеного як асоціативно-образний поліконденсат, який об'єднує безліч семантично ізоморфних (і суміжних) макро-, мега-, мікро- субконцептів і концептів, мовна актуалізація яких супроводжується взаємообумовленими і взаємопов'язаними процесами асоціювання, метафоризації, інтеграції, диференціації, семантичної і значеннєвої дифузії тощо можна застосувати до концепта «душа» [94, с. 122].

Як концепт узагальнено сакрально-символічного значення «душа» вказує на певне місце в тілі людини: *«Кажуть, карлики так дрібніють, що непомітно можуть залізти в душу, а тоді людина вже не своїм розумом думає і не своїми словами розмовляє...»* (Іваничук Р., с. 339). *«Покора заповзала в душу Марії, погасли мрії, бажання, не стало Самійлихи»* (Іваничук Р., с. 159); *«Ти впустив у свою душу орду, яка твої святощі спустошила»* (Іваничук Р., с. 280). Коли людина помирає, душа залишається й також має, хоча й тепер безтілесне, проте вміщення думок, слід від людини: *«І саме цієї миті хтось, а може й сам творець, про чие існування я ніколи не сперечалася, але подекуди нетвердо в нього вірила, нечутним голосом повідомив, що відтепер від мене залишилася тільки моя душа. Це моя душа тепер думала, відчувала і бачила замість мене»* (Матіос М., с. 150); *«...в ній зібрався океан сліз. Але де містився той океан, коли від неї не зосталося нічого, окрім посмугованої начебто батогами душі»* (Матіос М., с. 194). Таким чином, констатуємо з'яву такої опозиції: **душа в тілі – душа безтілесна**: *«Велика сила знову несла мене уверх і вверх, скидаючи пір'я і крила доти, доки я не зрозуміла, що ластівки вже не стало. Я знову зробилася безтілесною і невагомою, долаючи якісь фантастичні небесні висоти»* (Матіос М., с. 188); *«Щоб жити, треба топтати ще й свою душу і тіло кожного дня, а це понад мої сили»* (Іваничук Р., с. 69).

Тіло – матерія, душа – ядро людини, її центр, як серце – центр тіла. І в цьому протиставленні на першому місці *душа*:

«Завтра відбудеться розправа над **моїм тілом і твоєю душею**» (Іваничук Р., с. 341); «Геть звідси поза мури Кафи, тут страшно, тут **неволя тіла і духу**, це місто вповзає в **душі** людей, засмоктує...» (14, с. 20).

Також сприймаємо душу як субстанцію, дану людині Богом і яка має підкорятися Богові: «Цілющим бальзамом лилися слова мудреця на **розтерзану душу Марії**» (Іваничук Р., с. 70). «Знав Єпіфаній, що Лебедиця заспокоїть його тільки тоді, коли повернеться до нього **запродана** вовкулаці **душа**» (Іваничук Р., с. 262); душа як творіння Бога безпосередньо пов'язана з ним: «Розумів: якою тяжкою не була б його спокута, він зможе визволити від гріха лише себе, а ті люди, що осквернили **Храм на землі, у своїх душах**, залишаться в невіданні спокутної потреби, і його каяття, і ходіння по муках їх не врятують» (Іваничук Р., с. 289). «Однак моєї волі тут не існувало. Я розуміла, що чиниться **воля** чиеїсь **Вищої сили**, бо моя ластів'яна **душа** була раптово забрана з трембіти і знову переселена в гніздо під стріху татової хати, де ніхто і не зогледівся, що пташечка відлітала, щоб виплакати з горла старої трембітина тих верхах, полотна яких ніколи не будуть встелені її **душею**» (Матіос М., с. 176). Образ **душі** як вищої цінності часто протиставляється матеріальним, земним багатствам. Цей же мотив ми бачимо в стійких виразах. Наприклад, «**закласти душу**», «**душу продати бісові**».

Земне життя розглядається як особливий шлях **душі**, від якого залежить її подальша доля, а душа бачиться як найважливіший і основний елемент людської сутності, незалежний від зовнішніх обставин земного життя:

«Але як тобі **душу** свою пронести крізь муки і неоскверненою передати нащадкам?» (Іваничук Р., с. 337).

Таке розуміння ілюструє опозиція: **Божя душа – запродана душа**.

Наступне розуміння **душі** як безсмертної іпостасі, яка може думати і страждати або насолоджуватися в райському саду: «Та **найпекучіше, мабуть, дошкуляє душам на тому світі сумнів**: чи варто було чинити так, а не інакше, чи був смисл офірувати собою, чи залишить ця пожертва хоча б помітний слід?» (Іваничук Р., с. 113); «Певно, так **почуваються душі в загробних**

царствах – думають, знають, розуміють доколишнє, а вдіяти не можуть нічого, бо ж безтілесні» (Іваничук Р., с.113); «...залишивши мою самотню, **опечалену душу** в першому крузі чи то каяття, чи провини, чи просто минулої сумної дійсності, що наздогнала мене тоді, коли уже, здавалося ніщо не могло в'язати з нею» (Матіос М., с. 192); «Кулябка, певно, **марудив душу** думками про синів, яких він уже не спроможний віддати на науку доброму вчителеві» (Іваничук Р., с.82); «У казематній чорноті в'їдливі **сумніви діймають душу** колодника» (Іваничук Р., с.113). Отже, до опозиційної пари відносимо: **світла душа** (безгрішна) – **темна** (гріховна) **душа**. «Зажевріла, як колись, у **душі** надія, що прилетять на озерце лебеді, і серед них він знову знайде свою **незаплямовану душу** – білу Лебедицю: може, прийде вона до нього виміряти вартість покути» (Іваничук Р., с.324); «Покинь Кафу – цей содом продажності і нечисті, покинь швидше, поки погань не прилипла до **незайманої душі** твоєї дитини» (Іваничук Р., с.70]; «Хочу, аби ти звикся з сими уроками, як зі своїми п'ятьма пальцями: 1. Іди за світлом і сам неси світло. 2. Нічого не бійся. Ніщо і ніхто не може знищити твою безсмертну душу. І тому йди по життю вільно, чесно і спокійно. 3. Навчися радіти кожній подарованій тобі хвилині. Смійся обличчям і душею. 4. Принось радість иншим. Будь людяним. 5. Прощай усе і завжди. Прощай усіх і себе» (Дочинець М., с. 163); «У цім крузі теж не було кольорів, але я знала, що навпроти мене стояла **темна** – аж **чорна** – і чимось **посмугована душа**» (Матіос М., с. 193). Темну душу описує авторка як таку, яка належала за життя людині, яка вчинила смертний гріх, у нашому випадку бабуся героїні «стратила себе».

Душа = серце (або орган людини): «– А молода сила нуртує і **біль визолює душу**» (Іваничук Р., с.119); «І тоді каяття, ганебне й боягузливе, **скрутило душу...**» (Іваничук Р., с.11); «Я хочу повернути до свого **серця** Бога» (Іваничук Р., с.256); «А коли пекучий тиск відпустив **серце**, Єніфаній узяв костура і вдруге рушив у світ, спонукуваний тепер наказом **білої душі своєї**» (Іваничук Р., с.271); Як і в Карла, долоні чорні від праці й руків'я шаблі, **душа спрагла слави і влади, а серце** невразливе на вид надміру пролитої крові

(Іваничук Р., с.272); *«Поник Єніфаній, пропало з - перед очей миле **серцю** видіння, і знову вкотре **зашилагала душу жорстока дійсність...**»* (Іваничук Р., с.347). У нашому прикладі це – часткова опозиція, оскільки «на відміну від душі, серце є лише органом почуттів і пов'язаних з ними бажань людини, а в душі зосереджено внутрішній світ і внутрішнє життя людини загалом. За переконаннями віруючих головна відмінність людини, створеної «за образом Божим», від усього природного – наявність у ній нематеріальної божественної душі. Душа формує особистість людини, бо саме в душі містяться наші таємні бажання, думки, які потім людина втілює чи не втілює в реальність. Душа об'єднує в собі величезну «базу» знань людини про навколишній реальний та її внутрішній світ, світ, який у кожної людини власний, не схожий на інші, тому скільки існує людей – стільки ж існує і душ» [35, с. 194].

Душа – це «внутрішнє «я» автора. *« – Це втекла від мене **чиста моя душа**. Слава Богу! **Втекла душа** повернеться, убита – ніколи»* (Іваничук Р., с.312); *«Хіба ж то легко простелити **свою душу**, понівечену й заплямовану, напоказ непосвяченим?»* (Іваничук Р., с.269). Спостерігаємо опозицію *свій – чужий*, *однина – множина*: *«І я дивилася, як дивно і незбагненно мирно гомонять між собою **зграйки душ**. Їх тут багато, однак їм було просторо... **Моя душа** трохи відступила, бажаючи розгледітись і погамувати хвилювання, що охоплювало її з кожним новим голосом»* (Матієм М., с. 219–220).

Душа = жива людина і душі мертвих: *«На цвинтарі не було крім мене жодної **живої душі**. Та й **душі мертвих**, за винятком тих, що належали недавно похованим, давно відлетіли у вічність, у безчасся й безмежжя»* (Баранов В., с. 134).

Ще одне протиставлення – це наявність душі в людини та її відсутність. *«**Душі немає**. Думка загнано тріпоче й не знаходить ради»* (Баранов В., с. 59); *«Ніхто й ніщо не може занепасти чоловіка, крім нього самого ... Як ти до світа – так світ до тебе. Кедь довго будеш зазирати в безодню, то безодня зазирне в тебе. Не карай себе споминами і не журися за будучність. Долю твою вовк не з'їсть. А Терка... Жінки нам не належать, то вони нас*

*вибирають, а не ми їх. І на жандарма того не лютуй. Відпусти його з серця. Він і так до тебе прийде, сам... За хрестиком своїм. Невгомонна **душа християнська**» (Дочинець М., с. 139); «Існує страх смерті – на війні, в заметілях, у катівнях. Та немає гіршого страху, коли опиняєшся серед малих людей, в яких **немає серця. Душі немає**» (Іваничук Р., с.309); «О, як я хотіла почути це слово там, де тривала! Натомість я багато разів знала інше, протилежне йому, – **бездушна**. Так казали про мене, так казала і я про когось» (Матіос М., с. 158).*

У Філософському енциклопедичному словнику Душа тлумачиться як «(лат. *anīma*) – поняття, що виражає індивідуальну своєрідність внутрішнього світу людини, зданість до переживання, співпереживання або відчуження. У більшості філософських і релігійних систем Душа протиставляється як тілу, так і духу» [155, с.179].

До Нового часу предметом метафізики було питання, чи є *душа* субстанцією. У разі древніх поглядів на душу як подих ззовні використовувалися спостереження над диханням живої істоти, яке в мертвого зникало (тому що мертвий «видихав» душу). Дослідники зазначають, що відповідні спостереження над кров'ю і зникненням душі у зв'язку із втратою великої кількості крові (внаслідок смертельного поранення тощо) призвели до того, що у крові бачили носія душі. Звідси переживання сну, зокрема, зумовило уявлення про душу, яка існує незалежно від тіла. Філософське розуміння душі як субстанції призвело до того, що їй спочатку приписують властивості «найтоншої речовини... За Платоном, душа є нематеріальною і передує існуванню. Аристотель називає її першою ентелехією (цілеспрямованість, ціленаправленість як рушійна сила, активне начало) життєздатного тіла, лише розумна душа людини (дух) може бути відділеною від тіла і є безсмертною» [155, с.146].

Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах визначає *душу* як внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями і почуттями; сукупність рис, якостей, властивих певній особі; основне в чому-

небудь, суть чогось [106, с.871]. Таке розуміння *душі* характерне для української культури і понині:

«Бо вичистити слід Юди в своїй душі не так легко. Ти хочеш відчужити від себе свій гріх на папір, сподіваючись прийти до нащадків чистим, насправді залишаючись у бруді» (Іваничук Р., с. 270).

Концепт *душа* як основна складова частина включений в усі релігії світу: уявлення про душу, даровану Богом, про її безсмертя є основою священного віровчення. Відповідно до розуміння деяких отців церкви, душа матеріальна (Тертуліан), інші ж вважають її духовною (Августин), але панівним у християнстві є розуміння *душі* як нематеріальної субстанції, як морально-етичної суті, що пов'язує людину з Богом, що знайшло своє віддзеркалення в українській культурі. Крім того, в концепті відображено стародавнє значення слова «дхь» – як дихання, і як дух, безтілесна суть. Наприклад:

«Щоразу, коли бачить їх з віконця, щемлива надія проймає серце Єніфанія, що з ними прилетить чи то рятівна звістка, чи дух очищення...»(Іваничук Р., с. 254).

Варто зазначити, що таке розуміння *душі* гармонійно поєднується із стародавнім, ще язичницьким розумінням *душі* як життєвого начала, осередка людської сутності:

«Я твій напутник. Навертатиму твою душу на правильну стежу, скільки вистачить у мене хисту й терпіння» (Іваничук Р., с.94); *«Люди не мертві, коли їхні душі ширяють десь тут, поруч, можливо, тужать разом зі мною за тим, чого не в силі згадати. Бо ж, мабуть, я не одна така?»* (Матіос М., с.159).

Психологи, зокрема інтуїтивісти, А.Бергсон та М.Лоський, доходять висновку, що саме добро- та злотворення людей стають найважливішими (визначальними) чинниками характеристики їхньої психіки і духовності, які майже ідентифікуються. Тому добро і зло входять до концепту *Душа* як його відображення темної і світлої сторони. М. Матіос моделює образ *душі*, яка спостерігає за землею, де:

«Світ був канатом, яким балансуючи – наче еквілібристи –

*Між добром і злом,
з добром і злом,
під добром і злом,
пробігали відведену їм дистанцію маленькі і благородні люди»*
(Матіос М., с. 168).

Душа виступає як символ внутрішнього психічного світу людини, осередком емоцій, бажань, пов'язаних із задоволенням духовних запитів і потреб, але цей стан може залишатись для душі і після її смерті:

«Тож не для вигод роблю я свої витвори, а з душевної потреби, та ще й на хліб насущий» (Іваничук Р., с.75); *«Тепер же душа моя, гірка, як полин, і солона, як тітчині сльози, не потребувала нічого, окрім єдиного: полетіти туди, звідки не видно муки мого худого, простоволосого батька і всієї рідні»* (Матіос М., с.178).

Душа безпосередньо залежить від внутрішніх обставин – від того, як сама людина чинить з іншими людьми, від її вчинків і помислів. Душа розглядається як особисте надбання кожної людини, як те, що в першу чергу залежить від самої людини:

«Вицухали у душі роздвоєння, стривоженість і сумніви, бо впізнав себе – жерця науки й висоти» (Іваничук Р., с.84).

Душу як найвищу цінність потрібно ретельно охороняти, вона несумісна з таким суто плотським явищем, як гроші і все, що з ними пов'язане. В антитезі «душа-гроші» душа володіє беззаперечним пріоритетом:

«О, тоді Іслам був ще вільний від честолобних пристрастей, ще не мучила душу жадоба влади, і не було думок про те, хто є він сам, що є його батьківщиною і яка вона» (Іваничук Р., с.36).

Таким чином, передаємо лексико-семантичні засоби створення таких опозицій.

Схема 1. Лексико-семантичні засоби створення опозицій.

Опозиції	Лексичні індикатори
Душа – дух	Дух державності; дух очищення; душа; неволя тіла і духу
Жива душа – мертва душа	Жива душа; зігріти душу; православна душа; відвести душу; мертва душа; гірка душа; солонна душа; душевна потреба
Душа – тіло	Нічого, крім душі, безтілесна душа, залізти в душу, впустити в душу, заповзти душу; дошкуляти душі; зашмагати душу
Земне життя душі – небесне життя	Душі в загробних царствах; опечалена душа; марудити душу; сумніви діймають душу; скрутити душу
Божя душа – за продана душа	Розтерзана душа; за продана душа; храм на землі і в душі; душа – воля Вищої сили
Світла душа – темна душа	Неосквернена душа; незаплямована душа; незаймана душа; темна, аж чорна, посмугована душа; визолена душа; біла душа; чиста душа; спрагла душа
Душа – серце	Немає серця; душа; немає душі
Душа – «Я»	Вирівнювати душу з природою, одягти душу в шати,
Душа є – душі немає	Душі немає; втекла душа; убита душа; бездушна; немає серця
Душа своя – душа чужа	Моя душа; своя душа; твоя душа; їхні душі; зграйки душ
Душа – гроші	Відчувати в душі розвоєння; жадібна влади душа; жадібна грошей душа

Отже, взаємодія часткових опозицій творить концепт «душа», який є відображенням складних філософських переплетінь, що демонструють відношення контрарності й подібності.

4.2. Концепти «добро і зло»

Традиційні символи добра і зла використовуються в художніх текстах різних епох і напрямків. Вони можуть набувати додаткових значень, не втрачаючи вже тих, які функціонують згідно зі словниковими. У багатьох художніх творах можна знайти символи, наповнені новим змістом, який є наслідком варіювання традиційної символіки. При цьому відбувається або втрата ореолу добра чи зла, його згасання, або актуалізація позитивної чи негативної оцінки. Індивідуально-авторська символіка репрезентує особистий погляд авторів на добро і зло. Аналіз концептів, які перебувають в контрарних відношеннях, дозволив виділити групи слів, які є носіями індивідуально-авторської символіки: 1) такі, що позначають концепт суміжного стану між буттям та небуттям (смерть) або причину такого стану, а також те, що викликає такий стан; 2) міфічні істоти, які несуть зло; 3) представники світу тварин; 4) джерело знань про світ тощо.

Філософський словник подає таке тлумачення добра і зла:

Добро – це «основна позитивна категорія моралі, що є повною протилежністю зла; відображає сукупний зміст вимог і цінностей моральної свідомості. За давніх часів розуміння Д. визначалося переважно уявленнями про міфологічно санкціоноване, узвичаєне, цінне або корисне для людського життя і діяльності. В цьому відношенні воно збігалось з поняттям блага; сліди такого збігу досі відчутні в європейських мовах» [155, с. 164];

Зло – це «категорія, що охоплює усе ціннісно-негативне (в практичному відношенні), протилежне щодо блага і добра. У площині протистояння благу як такому З. – це те, що підриває продуктивні потенції буття, заважає реалізації його призначення, зокрема, руйнує умови й засоби виживання, фізичного і духовного розвитку людини. У широкому спектрі З. особливе місце посідає моральне З. (як “антидобро”); моральну якість останньому надає опосередкованість власним волевиявленням суб’єкта. Звідси – зв’язок морального З. з проблемою свободи волі. Серед різновидів морального З.

виокремлюються дві первинні форми – ворожість і розбещеність» [155, с. 227]. Окремі приклади вживання лексем, які описують добро і зло, є наслідком випадкової авторської асоціації, яку важко встановити поза контекстом.

Традиційні й індивідуально-авторські символи є засобом відображення світу, але концепти добра і зла по-різному відображені в символах різних епох. Біблійну символіку можна спостерегти в символах усіх часів. У поезії 19-го сторіччя широко використовувалася не лише традиційна символіка, а й індивідуально-авторська (міфологічні істоти, тварини). У сучасній поезії та прозі традиційні символи добра і зла трапляються дуже рідко, а символами світового зла виступають реалії, пов'язані з подіями у світі (війна), природними катаклізмами, людиною. У тексті художнього твору можуть бути відсутні слова, які позначають аналізовані концепти, роздуми про добро і зло, але читач відчуває, розуміє, що йдеться саме про них. Усвідомлення ідеї відбувається завдяки індикаторам – мовним засобам, які сигналізують про ці концепти, вказують на них та експлікують їх. Індикатори можна розглядати в декількох аспектах: під кутом зору рецепції, прагматики, інформації, про яку сигналізують; способів і засобів репрезентації інформації. Деякі мовні засоби, які допомагають пізнаванню ідеї твору, вказують на концепт безпосередньо. Це поверхневі індикатори. Інші пов'язані з філософськими знаннями, індивідуально-авторськими символами або традиційними, наповненими новим змістом, образними засобами, особливостями авторського задуму. Вони є глибинними індикаторами, тому що вимагають розшифровки авторської ідеї через встановлення логічних зв'язків, використання історичних, філософських знань для ідентифікації ідеї добра чи зла.

Наприклад, М. Матіос вважає, що у світі навпіл проявів добра і зла, які не перемагають одне одного.

«Це було щось більше ніж Содом і Гоморра, – нетривке земне життя, в якому тепер розчинялася моя невмерла душа, щоб збагнути одночасність речей, понять та істин.

Земний канат тріщав – але не тріскав – під натиском сили, з якого налягали на нього люди, що в один і той же момент зачинали і викидали дітей; отруювали й лікували ґрунти, повітря і води; винаходили і знищували зброю; брехали найдорожчими іменами і клялися іменами нікчемними; ішли в монастирі грішники і пускалися унайлютіший блуд черниці; зраджували чесних і прощали підлим; судили невинних і виправдовували убивць; починали і закінчувати війни; замітали і поновлювали кордони; ділили нечесно нажиті мастки і милосердно роздавали останні крихти; протестували проти несправедливості й мирилися з бідною; билися головами об стіни від розпуки й летіли, безпам'ятні, в обійми; душилися в пожарищах і пеклися під сонцем; мордувалися сумлінням і тішилися заздрістю; знемагали від ненависті і знемагали від розкошів; пухли з голоду і пухли з надміру їжі; топилися в алкоголі і виринали з нього» (Матіос М., 167–169). Ми спостерігаємо опис матеріального та ідеального в житті людини, Божественного і земного та людини, у якій добро і зло співіснує як єдність світу, як її розуміння про правила життя і трансформацію моральних принципів.

Ф. Прокопович прівнював поняття «щастя» і «добро» і стверджував, що кінцевою метою всіх людей є щастя. Філософ пояснює взаємодію цих двох понять як часткове і ціле, де поняття «добро» входить до поняття «щастя» як його частина, як «сходінка», тобто з багатьох добрих справ утвориться щастя. Ф. Прокопович стверджував: «... Бажаним є лише добро, і все бажане є добром» [119, с. 510].

Таким чином, за М. Матіос:

ДОБРО:

*зачинати дітей;
лікувати ґрунти, повітря і води;
знищувати зброю;
іти в монастирі;
прощати;
закінчувати війни;*

*милосердно роздавати милостиню;
протестували проти несправедливості;
виринали з алкогольної залежності.*

ЗЛО:

*викидати дітей;
отруювати ґрунт, повітря і води;
винаходити зброю;
брехати найдорожчими іменами і клястися іменами
нікчемними;
починати війни;
змітати кордони;
ділити нечесно нажиті маєтки;
душитися в пожарищах і пектися під сонцем;
тішитися заздрістю;
знемагати від ненависті і знемагати від розкошів;
пухнути з голоду і пухнути з надміру їжі;
топитися в алкоголі.*

У визначені злих і добрих учинків покладаємося також на досвід, релігійні та моральні постулати, які засуджують людську жадобу до багатства (хабарництво), марнославство, брехню, клепаки тощо. Таким чином, виходячи із загальнолюдських цінностей, можемо надати позитивну або негативну оцінку діям і поведінці людей, які, у більшості, одночасно вчиняють як добрі, так і погані вчинки. Віддзеркалення добра і зла М. Матіос спостерігаємо в атмосфері землі: «...земна амфора була чиста, як справжній буристин, і брудна, як помийниця, одночасно» (Матіос М., с. 170).

Таким чином, актуальним є звернення до фрагмента індивідуальної моделі світу, який відображає ставлення носіїв мови до основоположних понять буття людини: понять про добро та зло. Такі фрагменти маєть як етичні, так і лінгвістичні аспекти, бо одиниці, які відтворюють вказані концепти, іманентно

пов'язані з дією людського чинника в мові взагалі, і з характеристикою та оцінкою позначуваних реалій зокрема.

Описуючи кола, за якими душа піднімається до Бога, до Раю, услід за Данте, який описував сьоме коло як місце, призначене для самогубців, у прозі М. Матіос – це лише друге – але яке також призначене для тих, хто «стратився».

Для підкреслення того, що це прояв «зла» авторка застосовує колірні лексеми, вказуючи на темність, неяскравість їх (*«темна, аж чорна...душа»*), або ж зазначає, що *«у крузі не було кольорів»* та лексеми, що підкреслюють негативну оцінку: *«Гнітюча темрява насунулася на мене...»* (Матіос М., с. 195). До лексеми *гнітючий* синоніми: *задушливий, задушний, недобрий, пониклий, страшний*. У історико-фантастичному романі Я. Бакалець і Я. Яріша героям, які уособлюють зло, саме пекло, були його посланцями, дали імена Лихо, Біда і Недоля. Увесь роман – це боротьба за душі людей між ними й ангелами-охоронцями, між добром і злом. Добро і зло має й етнічний характер. До «добра» на українському ґрунті відносимо героїв-козаків, які були ворогами представників темних сил: *«Це Богун... Про цього чоловіка я чув багато, аж надто. Мій господар бажав йому смерті ледь не так само, як смерті Хмельницького. Скільки ж він то разів рятував козацьке військо від розгрому! Які блискучі перемоги здобував над поляками й татарами, а рубався як! Вінниця, Берестечко, Батіг, Монастирище, Умань – ось місця його слави. Такого полководця вже не було між козацтвом, та й, мабуть, вже скоро не буде»* (Бакалець Я., с. 25).

Для українського етносу «добро» є церкви, собори, куди не можуть втрапити темні сили: *«Я не міг собі уявити, що навіть земля перед собором свята!!! Направду святе місце, навіть повітря навколо нього. Я відчув, як мене починають пекти ступні, як стискає горло. Озирнувся, мої побратими, працюючи ліктями, вже проривалися в натовпі подалі від собору. Я заляв, ноги перестали слухатися. В очах почало темніти. Крізь густу пелену я побачив, як*

Біда з Лихом вернулися й почали тягти мене за собою. Далі вогонь в очах і зовсім згас» (Бакалець Я., с. 27).

В. Кононенко зазначає, що в українській літературі склалася традиція, що можливості добра обмежені [69, с. 173]. Такі ідеї простежуються і в М. Коцюбинського, Т. Шевченка, Ю. Збанацького. В. Кононенко аналізує творчість Івана Франка і стверджує, що в концепції зла, яку створив поет, важливу роль відіграють додаткові конотації, поняттєві нашарування та аксіологічні цінності: 1) антипод правди, волі; 2) антипод любові, милосердя; 3) кров, загибель, смерть; 4) неминучість, доля; 5) багатолікність, мінливість, двоїстість; 6) нездоланність цієї сили [69, с. 183]. Відома низка праць, які розкривають ці поняття [28; 37; 75; 107; 115]. Аналіз виявив, що значення частини номінантів пов'язані з рівнем ідентифікації реалій, тобто з першим рівнем відтворення картини світу. До них належать слова з номінативно-оцінною функцією (*злий, добрий; благодійник, злорадство* тощо). Другий рівень пізнання дійсності – ідентифікація явищ з виявом почуттів, емоцій та оцінок – актуалізований у інших одиницях. Для номінації з відбиттям почуттів та емоцій носії мови звертаються як до словотворчих засобів, так і до встановлення зв'язків між концептами «Добро» – «Зло» з іншими. Слова, пов'язані з цим рівнем, виконують конотативно-оцінну та конотативно-характеризувальну функції. Номінанти *добра* і *зла* використовуються також для відбиття почуттів та емоцій того, хто говорить, без акценту на ідентифікацію об'єкта. Такі значення виконують власне-конотативну функцію і представляють третій рівень відображення концептів добра і зла в мовній картині світу. Обидва концепти репрезентують зв'язок з концептом «оцінка».

Виявлено три шляхи формування концептуального значення. Перший шлях пов'язаний з релігією, культурою українського народу, з духовною сферою життя людини (явище табу, заборона на вживання деяких слів, викликана страхом перед злою силою, пояснює появу евфемізмів); другий шлях – результат образно-асоціативної діяльності людини; третій – формування метафоричного значення, слово стає тотожним чинному символу.

Аналіз мовних одиниць, які репрезентують ідеї добра і зла, доводить, що вказані концепти поєднують інформацію різних типів: про ознаки реалії, її зв'язки з іншими реаліями, ставлення носіїв мови один до одного або до тих чи тих реалій, асоціації, пов'язані з ідеями добра і зла. Градуйований характер поняття ДОБРО і ЗЛО в українській мові віддзеркалено різними способами.

З етичної позиції можна помітити, що більша частина актів поведінки є морально нейтральними, тобто не заслуговують ні позитивної, ні негативної моральної оцінки. «Ненульову» моральну оцінку отримують лише ті дії, які, по-перше, здійснюють умисно і, по-друге, мають соціальну значимість, тобто прямо чи опосередковано зачіпають інтереси інших людей, створюють чи руйнують якійсь цінності. У реальному житті зустрічаємо і добро, і зло, люди вчиняють як добре, так і погано [94].

Оскільки норма має соціальний та психологічний характер, вона стосується розуміння суб'єктом навколишнього світу, а саме понять «добро» і «зло», напр.: *«Мені ставало так соромно, що я просто виходила з класу і йшла на ничку до їдальні закусовати ніяковість олійним пиріжком неосяжної тьоті Ані. Навряд чи коли ще в житті мені доведеться десь з'їсти щось **шкідливіше** і **смачніше**. Жодна фуаг-ра в закритому клубі-ресторані не посяде в моїх мріях місця, яке займає цей жирнючий, наповнений варенням, капустою, картоплею або субстанцією на ймення «лівер» пиріжок»* (Карпа І., с. 22). Для героїні шкідливе (зло) та смачне (добро) поєднане в смаженому пиріжкові (нормальній їді).

Поняття **нормального** 11-томний Словник української мови визначає як: «1) який немає відхилень від норми; який відповідає загальноприйнятим нормам, установленим вимогам і т. ін.; звичайний. 2) Психічно здорова людина» [134, с. 443]. В Ірени Карпи поняття **нормального** асоціюється з поняттям **адекватного** (адекватний за словником: цілком відповідний, тотожний [134, с. 8]): *«Це я зараз розумію, що вона нам **адекватність** прищеплювала, бо сама знаю, що телік – це зло»* (Карпа І., с. 19). Отже, **адекватний**, за І. Карпою, **нормальний** або навіть **добрий**.

Паралельно з поняттям норми існує поняття аналогу – середнього відхилення від норми, який дозволяє диференційовано позначати різні ступені вияву ознаки: *досить добрий – досить злий; дуже добрий – дуже злий*; середнє відхилення від норми позначається прикметником без градатора (модифікатора градації).

Отже, градація *добра / зла* має свій композиційний структурний план – триступеневу структуру: центральний член, або норма (поняття про норму), два протичлени – менше норми і більше норми.

Нульова точка виміру (точка відліку, нульовий ступінь) відповідає логіко-психологічній категорії підстав для градації, логіко-лінгвістичному поняттю шкали градації, стереотипу, стандарту градації. Тому знаходимо і таке визначення норми: «**Норма** – це відповідність системно-структурним основам мови в цілому, відповідність реалізацій сучасним діючим тенденціям розвитку мови, адекватність мовного вираження позамовним потребам» [39, с. 17].

Стереотип – це «...те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності...» [14, с. 1193], отже, у нашому значенні – це місце ознаки, предмета, дії, мисленнєво-мовленнєвої діяльності в системі (ознак, предметів, дій) класифікацій, яке зрозуміле всім, хто розмовляє і думає певною мовою. Тобто поняття стереотипу в теорії градації пов'язане з градаційним фрагментом мовної картини світу.

Норма – це уявлення, з яким співвідноситься реальна ознака реального предмета, яка сприймається органами відчуттів. Отже, поняття норми має суб'єктивно-об'єктивний характер, одночасно воно є не абсолютно об'єктивним і не абсолютно суб'єктивним, оскільки тоді б знання мовця не завжди були зрозумілі співбесіднику, оскільки у кожного була б своя «норма».

З іншого боку, варто зазначити, що немає спільної для всіх людей норми, вона з'являється в об'єднанні мовців якоюсь певною ідеєю, яка і ґрунтується на (професійних, територіальних, вікових тощо) чинниках.

Наприклад, нормою (відносною) на шкалі між добром і злом є: щось просте, серединне: *«А що просто жити – не мучеником і не героєм – це не є достойно?»* (Матіос М., с. 249), де між героєм (добро) і мучеником (зло) існує норма – *звичайна людина*. Але геройство, залежно від ситуації, може стати злом: *«Адже подеколи невчасне геройство одного уміє так збаламутити масу, що маса сама нерідко сама відкидає це геройство і свого кумира. Ба, більше – топче його ногами, як чужинський прапор»* (Матіос М., с. 249), серединним нулем, нормою є маса, яка героя і кумира передає в категорію зла.

- Герой _____ звичайна людина, маса _____ герой+

I. Роман у дисертаційному дослідженні «Герменевтичний потенціал норми в контексті філософії науки» висновковував, що «саме норми християнського світогляду мали вирішальний вплив на формування ідеалів, норм і цінностей науки. Йдеться про важливість таких аспектів християнського світогляду, як віра в раціональну організацію всесвіту, пошанування істини, людиноцентризм, розмежування творіння і творця, віра в богонатхненність людини, заповідь опановувати землю» [123, с. 9]. Отже, процес, який передбачає правильну інтерпретацію концептів «добра» і «зла» мовними засобами є лише частиною їх інтерпретацій ще й іншими знаковими системами. Сприйняття, усвідомлення і правильне передання інформації проходить складний процес – мислення, внутрішнє мовлення, і, нарешті, передання мовними знаками. Знання про добро і зло, таким чином, визначається соціальними, релігійними, моральними та іншими нормами і цінностями. Але ядерні опозиційні лексеми концепта (в нашому випадку – **добро** і **зло**) зазнають змін у процесі пізнання індивідом довколишнього світу, різних видів інформації, таким чином концепти «добро» і «зло» наповнюються новими лексемами, які займають різне місце на шкалі градації, але перебувають у контрарних відношеннях. Ці лексеми створює і наповнює ними концепт саме людина, яка сама є джерелом інформації та вмістилищем її, актуалізує їх як

власні знання в різноманітних соціокультурних сферах життєдіяльності. Інформація про концепти відображається в одиницях номінації, символізації, а також завдяки засобам художнього тексту, логічно або асоціативно пов'язаним із номінантами.

4.3. Концепт «воля»

Мовний концепт *воля* та опозиція – *неволя* на глибинному рівні має складну психолінгвістичну структуру, зумовлену неодноплановими психофізичними параметрами, на рівні лексикону характеризується полісемічністю, багатоступеневою семною організацією. Виявляючи свій смисл у концепції людини як психічного суб'єкта, це поняття розкривається через константи, у яких відтворюється дія, спрямована на протагоніста – носія цієї властивості, або дія, спрямована від протагоніста на антагоніста, об'єкт психічного застосування.

Слово *воля* має такі тлумачення: 1) *тільки одн.* одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки; 2) бажання, хотіння; 3) право розпоряджатися на свій розсуд; влада; 4) відсутність обмежень; привілля; 5) свобода, незалежність; протилежне – неволя, рабство; 6) *іст.* звільнення селян від кріпацтва [134, т.І, с. 735–736].

З позиції психології *воля* складається з попереднього мотиву, що зводиться до задоволення або незадоволення, або: «Проблема волі, маючи багатовікову історію вивчення у філософії та психології, зараз охоплює широкий спектр питань, пов'язаних зі свободою вибору та відповідальністю людини за свої вчинки, втіленням задуму та підпорядкуванням своїх бажань моральному закону, владою над своїми почуттями та сміливістю хотіти, самоуправлінням своєю поведінкою та ефективністю регуляторних дій» [165]. Поняття «воля» ґрунтується передовсім на психофізіологічних особливостях людини, а не на традиційно-народному світорозумінні, в якому місце *волі* визначено не лише в полі «задоволення/незадоволення», а й у сфері вираження власних особистісних і

соціально значущих потреб й інтересів. Безумовним мотивом прагнення до *волі* є примусовість до тієї чи тієї дії. З іншого боку, воля є продуктом процесу розвитку.

Українська мовна картина світу передає споконвічне прагнення українців до волі, що описується ще однією лексемою – мрія, бажання, жага, які є синонімами в художніх текстах, що сприяє накладанню додаткової конотації на поняття «*воля*». Порівняйте:

«Зродилася чутка, що з великої жаги до волі в Мотрі вирости лебедині крила» (Іваничук Р., с.312).

Воля може бути доброю і злою: *«Я нічого не чинила зі злої волі»* (Матіос М., с. 248), проте можна неволити людей, своєю волею примушувати щось учиняти. Таким чином, концепт «воля» перетинається із концептом «бажання»:

«-Ти бажала нав'язувати свою волю?»

-Так, коли відчувала свою правоту.

-Ти ненавиділа?

-Так, злих, несправедливих і підлих.

-Ти хотіла влади?

-Тільки в тому випадку, коли з корабля безглуздя я сходила на корабель дурнів. Однак це швидко минало – і я, махнувши рукою на скопище глупства, сідала за папір, щоб там дати собі таку волю, якої я не сміла дати ніде і ні з ким.

Однак то було радше бажання волі, аніж сама воля. Бо й там я довго ходила невільницею, та коли почула в собі силу, що можу розірвати всі шори й забрала, я зробилася чорною від своїх мислей» (Бакалець Я., с. 248). Концепт «воля» підсилюється займенниковим прикметником *таку*, піднімаючись вище по шкалі градації, протиставляючись іменникові невільниця, тобто та, яка немає своєї волі. Підібравши прикметникові відповідники, будуюмо шкалу градації з контрарним відношенням:

Невільна _____ звичайна _____ вільна _____ така вільна

Сприйняття поняття «волі» як «свободи» в українському ментальному просторі тлумачиться як боротьба за свободу як на воєнному, так і на політичному поприщі:

«Не підемо, кошовий отамане, а тебе нині питаємо: що ти робив, коли народ вставав за волю?» (Іваничук Р., с. 142).

За філософським словником, *свобода* – це «особливий спосіб детермінації духовної реальності. Оскільки духовність є специфічною властивістю людського існування (екзистенції), С. безпосередньо виявляє себе у людській життєдіяльності, що становить взаємодію духовних (свідомих і несвідомих) і природних (тілесно-біологічних) чинників. Тому С. насамперед є усвідомленням можливісних меж людської поведінки, які залежать від конкретної ситуації людського існування (індивідуального і суспільного) і в цьому плані є усвідомленням необхідності (Спіноза, Гегель)» [155, с. 576].

Поняття *воля* зближується з поняттям *свобода*, переважно в суспільно-політично орієнтованих публіцистичних текстах, на позначення незалежності особи або держави загалом, можливості поводитися на свій розсуд чи в межах визначених державою й суспільством свобод, але може і протиставлятися, так це стверджує В. Кононенко, зазначаючи їх дихотомією [69]. Таким чином, накладення суспільно-політичних ознак на лексему «воля» додає експресії урочистості: *«Козаки випускали гайдамаків на волю, шукали Гаврила Скирту»* (Іваничук Р., с. 143); *«Мрії про здобуття волі без крові – рабські марення...»* (Іваничук Р., с. 369). Воля завжди асоціювалася в українців із незалежністю: *«Україна має стати князівством на кшалт Великого князівства Литовського або Молдавського та жити суверенно»* (Бакалець Я., с. 127).

Поняття *воля* може сприйматись як вияв Божого провидіння, задуму вищої сили.

«Чого ж ти, Боже, так зробив, що чоловік над жінкою коверзує? Хоч на один вечір дай їй волю» (Іваничук Р., с. 138); *«Адже тут усе діється поза моєю волею. Я тут безвільна. Я – наче закладена в небесний комп'ютер, який послідовно і точно виконує свою грандіозну програму»* (Матіос М., с. 242); *«... в*

житті я так була обкладена випадковими, непотрібними та обтяжливими зустрічами і з'ясуванням стосунків, що мені цілком достатньо тут, що я маю з чиеїсь вищої волі» (Матіос М., с. 242); *«Видно, така вже воля всезнаючого аллаха, а може, це вдячна доля справжніх митців – що справи їхні стають виднішими після кону»* (Іваничук Р., с.159).

У цьому сенсі волю можемо розуміти як *Боже провидіння*. Теологи пояснюють походження поняття «провидіння» з латинського терміна «providentia», що означає, яким чином Бог керує сотвореним світом з огляду на його остаточну ціль. Providentia означає «передбачення», «продуманість (наперед)», але також «турботу» чи «обережність». Боже Провидіння керує не лише життям людей, яких Бог прагне спасти, але теж усім творінням, видимим і невидимим. Також воно присутнє у дієвий спосіб в людській історії. Антропоцентризм являється однією з фундаментальних рис Божого Провидіння [3]. Пояснення цього терміна і вплив його на життя людини через Святе Письмо подає П'єр Десковемонт [41]. П. Балог стверджує, що саме Платон є тим, хто першим згадує цей термін «провидіння» (гр. *propoia*). Розвивають таку ідею стоїки (Хрисіпп чи Зенон) у III столітті до Різдва Христового. Далі ця ідея розвивається в працях грецького стоїка Посідонія (135-50), який писав, «що люди у світі, хоча не всі знають одні одних, мають подібні прагнення і подібні напрямки свого розвитку, а це тому, що всім керує космічне провидіння» [3]. Словник подає таку дефініцію: «Провидіння: за релігійними віруваннями – дія уявної надприродної істоти, Бога; вища сила» [14, с. 963]. Отже, ще одне значення волі – це Боже провидіння.

Поняття волі набуває протилежного значення в словосполученні *«зламана воля»*. Наприклад:

«Але ж ні, ти ще сильний, отамане, тільки волю тобі зламали цяцьками й облудними словами повелителі твоєї» (Іваничук Р., с. 135).

Воля чітко протиславляється несвободі (перебування під арештом, тощо).

«*Стогнуть заблукані у бескеттях **вітри**, виють, загнудані, мов грішні душі, і вирватися **на волю** не мають сил*» (Іваничук Р., с. 402], де «вирватися на волю» означає «здобути незалежність».

Таким чином, з одного боку «воля» має низку синонімів – *свобода, Боже провидіння, незалежність*, які лежать на полюсі шкали градації зі знаком +. Воля перебуває в контрарних відношеннях з поняттям «неволя», яке має свій синонімічний рід: *гніт, рабство, невільництво* тощо. «*З уст Марії підсвідомо спливала одна й та ж пісня, що невідступно йшла за долею двох людей з України **в неволю***» (Іваничук Р., с.75); «*Подай нам, Господи, силу відстояти висоту свого духа: на нас звідусіль чигає **неволя**, що обіцяє легке й спокійне життя*» (Іваничук Р., с.268). «*Але йти кудись – куди йти? **З неволі та в гіршу?** І за яку ціну? Прикидатися цілий час мусульманином, душу свою губити, щоб потім з лядської палі позирати на Україну?*» (Іваничук Р., с.96).

До іменника «воля» в українській мові є словотвірний ряд *вольність, вольниця*, утворений суфіксальним способом: «*Усе так, Григорію, але Москви терпіти не можна. Вони крок за кроком відбирають у нас **вольності**. Побачиш, скоро воєводи у вибори гетьмана втручатися будуть, самі податки збиратимуть, собі козацькі землі захоплять і людей на **панищину** гнати будуть не гірше ляхів. Вони вже своїх мужиків так скрутили, що ті й сапнути не можуть. То їм наша Україна, наша **вольниця** як кістка в горлі*» (Бакалець Я., с. 137), протиставлена *вольниця* – лексемі *панищина*. Воля – це навищий символ і прагнення українців: «*Вони (запорожці) такі ніби й ледарі, богохульники, гуляють собі, співають, танцюють. А коли до походу дійде – нам, чортам, їх ніколи не переплюнути. Усе через їхній дух: братерство, жертвність, відвага, а найголовніше – **незалежність. Воля – їхній Бог***» (Бакалець Я., с. 167).

Навколо іменника *воля* розташовується низка прикметників: *незбагненна воля, Божя воля, моя воля, козацька воля* тощо. Така ж низка атрибутів й у лексемі *неволя*: *тяжка, турецька, страшна, панська* тощо.

Таким чином, створюється концепт «воля», тісно пов'язаний зі своїм антагоністичним концептом «неволя», які наповнюються низкою асоціативним

утворень, що передають градаційні відношення і перебувають також в опозиції, оскільки розміщаються на шкалі зі знаком + та +. Нулем на такій шкалі є звичне життя людини, переобтяженої справами. Контрарні відношення між ними дублюють відношення між такими полюсними концептами: добро/зло; правда/кривда, гріх/спокута тощо. *«І спитав я тоді себе, хто винен, що мій народ став носієм зла й неволі?»* (Іваничук Р., с.5). Лексеми як індикатори градації є різними частинами мови, але усі вони фіксують ступінь ознаки градації, репрезентуючи в мові фіксовані градаційні концепти з контрарними відношеннями.

4.4. Концепт «доля»

За Філософським енциклопедичним словником, *доля* витлумачується як: «поняття-міфологема, що позначає історично першу (міфологічну в своїй основі) форму осягнення детермінованості людського буття. На відміну від інших форм такого осягнення (ідея промислу Божого в релігії, ідея необхідності в науці), Д. осмислюється як така, що не піддається ані пізнанню, ані будь-якій зміні. Її можна лише вгадати чи відгадати (ворожіння, пророкування тощо). Д. “дається” і “задається” людині чи цілому народові, і її не можна “обійти”, а тільки повстати проти неї або скоритися їй. За висловом Максимовича, головною темою укр. народної пісні є “боротьба духу з долею”. Філософський аспект Д. розглядає Потебня (“Про долю і споріднених з нею істот”), співставляючи розуміння Д. як “уособлення” та “міфічної подоби”. Крім того, він розкриває своєрідність національних контекстів тлумачення Д. у різних народів, докладно зупиняється на особливостях розуміння Д. в укр. народній творчості, зокрема пісенній» [155, с.167]. У ВТСУМі лексема «доля» тлумачиться у двох значеннях: 1) перебіг подій, збіг обставин, напрям життєвого шляху, що ніби не залежить від бажання, волі людини; 2) стан, у якому перебуває бо перебуватиме що-небудь, майбутнє чогось [14, с. 237].

В українському художньому дискурсі звичайно автори надають великого значення долі, як незмінної обставини в житті людини. Антиподом долі вважається недоля. Проте ми пропонуємо вважати, що контрарні відношення демонструє пара *щаслива доля – нещаслива доля*. Нулем, від якого йде відлік, є сама лексема *доля*. *Недоля* має від’ємну оцінку і лежить на межі градаційної шкали, передаючи яскраво виражене експресивне значення.

-Недоля, нещаслива доля _____ доля _____ щаслива доля+

Наповнюють концепти градаційні індикатори – прикметники, прислівники, дієслова, які сприяють увиразненню контрарних відношень, наприклад: *«Правда, Оксанина доля склалася дуже печально»* (Матіос М., 85), більше, ніж погано. Статичний індикатор *дуже* фіксує ступінь градації ознаки і співвідноситься з відповідною точкою або відтинком на шкалі, що фіксує градаційний концепт.

Дихотомічний характер долі підкреслюється і в тому, що можливий вибір, який дається людині з дитинства: *«Хто знає, ким могла б стати ця пересічна людина... Але був він з роду Османів, тому тільки **дві долі** вписалися до книги його життя: **доля в’язня або царя**»* (Іваничук Р., с.81).

Статична ознака долі передається через конотативне значення, коли в прикладі зазначається, що зміна на шкалі градації в сторону – чи + неможлива.

«Доля. Така доля – і нічого не вдієш» (Іваничук Р., с.56); *«Заспокойтеся і покоріться. Така ваша доля»* (Іваничук Р., с.55); *«Друг ще простить, зате сама доля може часом помститися»* (Іваничук Р., с.152).

Більшість прикладів із художньої літератури описує саме *нещасну* долю (знак): *«Мені твій аллах не пошле доброї долі, – відповіла тихо Марія»* (Іваничук Р., с. 15); *«Чи не змиритися мені раз назавше з долею і спочити від душевних мук у теплому багні тихого рабства»* (Іваничук Р., с.320).

Поряд зі злою, нещасною і т. п. долею вживається *недоля* (порівняйте визначення недолі: гірка, лиха доля; нещасливе, важке життя; нещастя, горе

[134, V, с.294]. Проте з долею можна домовитися, тоді вона посувається на градаційній шкалі в сторону з +: *«Він сподівався, що не такою буде Шагінова доля, коли той вирішив їхати із Азова до Стамбулу»* (Іваничук Р., с.40); *«Тоді Понятовський погодився на всі умови, віддаючи свою долю і долю Польщі в руки Катерині»* (Іваничук Р., с. 127); *«І я молюся, щоб аллах... послав тобі добру долю»* (Іваничук Р., с. 15).

Таким чином, дихотомія доля/недоля створює нові оцінки, асоціації, підтекстові поняття. У переносному понятті доля властива не лише людині, а й самій країні чи місту: *«Не доля Запоріжжя тебе турбує – казнащо...»* (Іваничук Р., с. 28); *«Засвистіли стріли, загавкали мушкети – йде невільник Марія, йде українська доля чужими дорогами»* (Іваничук Р., с. 99). Отже, в мовній свідомості українця доля є, вона реальна і творча людина може відчуті її властивості, прояви, та був подати через глибинні структури свідомості.

4.5 Мовні засоби контрарних відношень у градаційному і семантичному аспектах

До лексико-семантичних засобів, які є індикторами контрарних відношень, насамперед відносимо ад'єктивні прикметники, які як ядро саме цього морфологічного класу мають чітку протиставність, утворюють антонімічні пари і стають ядром синонімічних рядів, які перебувають в антонімічних відношеннях: *високий – низький; малий – великий; старий-молодий* тощо. У таких випадках протиставлення демонструють вияв «якості» – однієї із основних категорій філософії, ключових констант мислення. Саме цьому розумінню якості як категорії мислення відповідає семантична категорія градації, яка ґрунтується на опозиційному протиставленні, яке яскраво виявляється в семантиці ад'єктивних слів. До ад'єктивних І. Кучеренко відносить слова, які мають узагальнене значення «прикметниковості» [82, с. 438].

А. П. Загнітко, аналізуючи глибинний рівень українських ад'єктонімів, розмежовує «контрарні і комплементарні основи» [50, с.190-191], до перших

відносить ті, які мають градуальну опозицію з проміжним (нормативним) компонентом, до комплементарних – без наявності проміжного компонента.

Варто зазначити, що якість, яка лежить в основі прикметників, може бути віднесена до більшого кола об'єктів і явищ та виявлятися в них з більшою чи меншою інтенсивністю. Таким чином, співставлення або співвіднесення обсягу певної якості з іншою кількістю може відбуватися двома способами: або вияв ступеня якості в різних носіїв чи в різних станах одного носія, або шляхом порівняння із середнім, тобто нормою, або нульовим ступенем вияву ознаки. Проте порівняння, хоча б контекстуально, відбувається через вплив екстралінгвістичних чинників впливу на процес вияву градаційного порівняння. Таким чином, можна припустити, що в семантичному аспекті опозиційні ознаки можуть порівнюватися як експліцитно, через існування норми ознаки, так й імпліцитно, безвідносно до чогось конкретного, але на мисленнєвому рівні визначеного нормою.

Отже, норма якісної ознаки за законами діалектики набуває таких характеристик: суб'єктивної/ситуативної зумовленості, традиційності, зорієнтованої на параметри людського тіла – антропоцентричності.

А. Загнітко пропонує схему прикметників з комплементарними властивостями і прикметників-контративів, класифікуючи їх з метою виділення ядерних лексем (Схема 2 [50, с. 195], Схема 3 [50, с. 192]).

Таким чином, слова з комплементарними відношеннями несуть здебільшого оцінну інформацію та поділяються на узуальні й універсальні.

У художньому дискурсі найчастотніші комплементативи, які передають:

1) відношення *свій – чужий*, проте самі лексеми, актуалізатори пари, в контексті можуть мати контекстуальний характер: *«Нарешті Рада досягнула, наскільки глибоко він потрапив оволодіти всім, що в неї було **свого**, перевівши стереоскопічність її внутрішнього життя на тверді, непроникні площини **власного** сприймання»* (Забужко О., с. 126), де *свій – власний*, уживається в значенні як *свій – чужий*;

2) відношення значимості: *«Але ж можна, можна, виявляється, впорядкувати своє моцйне збурення так, що воно перестав бути **простим** собі нефункціональним*

замішанням, чимось на кшталт похибки приладу, і робиться **значущим** – ого, ще й яким **значущим!**» (Забужко О., с. 28).

Схема 2. Прикметники з комплементарними властивостями.

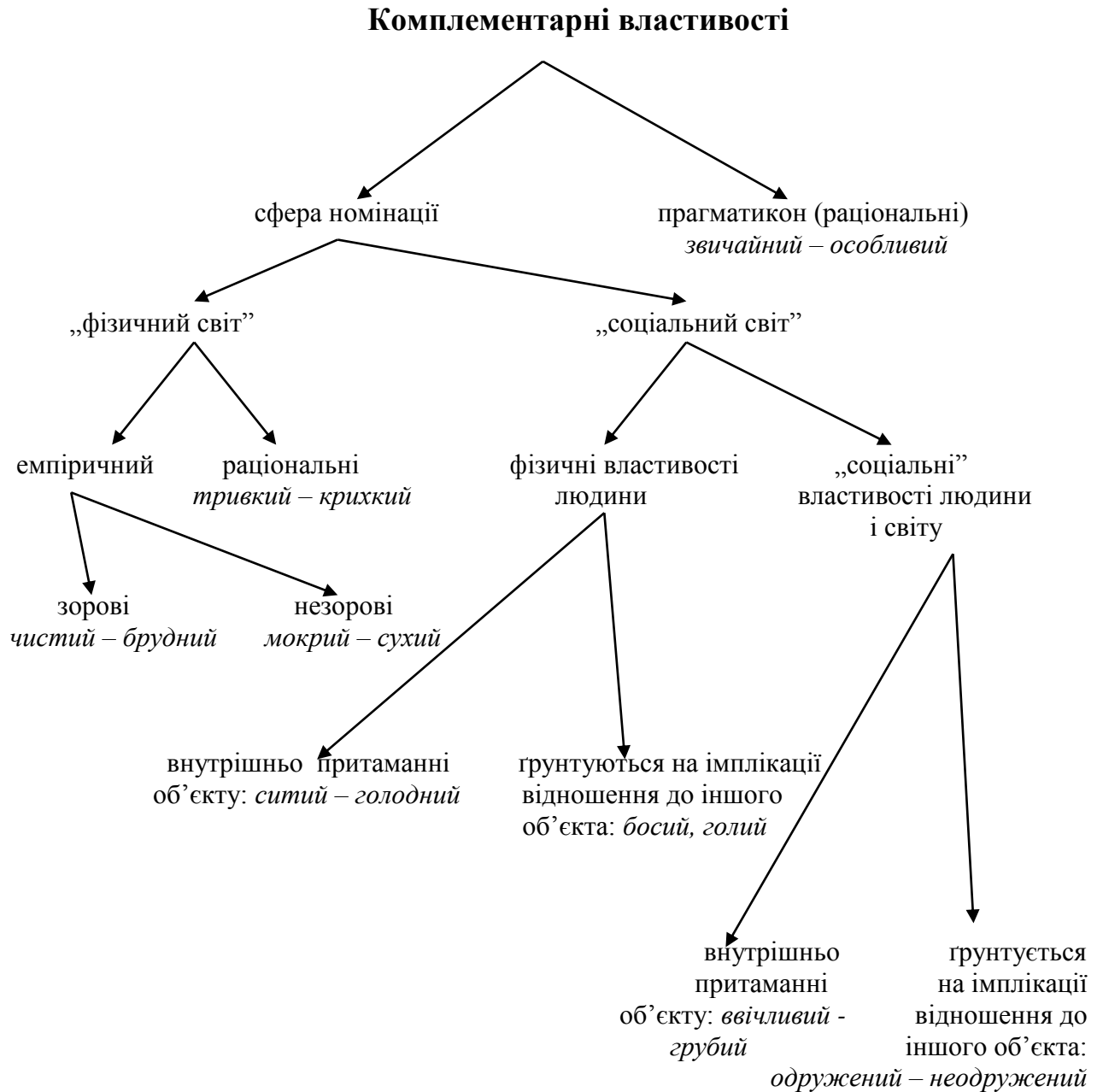
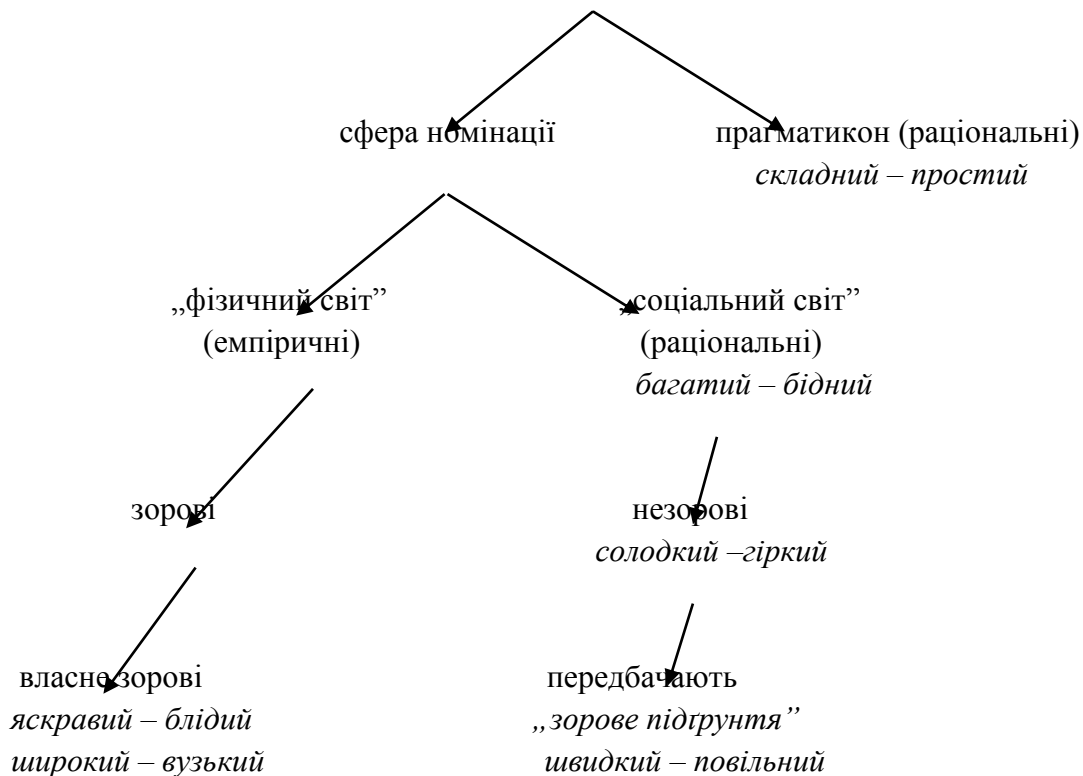

Схема 3. Прикметники-контративи.
Контрарні властивості

Особливо частотні контративи:

1) зі значенням кольору: «...це скидалося на якусь гігантську всенощну службу під **вічно темним** небом грудня, підсвіченим знизу вогняними кольорами баать, **жовтогарячих** строїв і хоругв...» (Забужко О., с. 334); «Вони сиділи на березі річки на підстеленому пластиковому простирадлі. Заходило сонце, і **каламутно-жовті** води горіли бентежним багряним відтінком» (Забужко О., с. 15); «Навіть повторних відвідин тих **білих і чорних** садів не буде» (Матіос М., с. 247); градацію представляють одиниці, утворені за допомогою способу словоскладання, коли одн із компонентів вказує на ступінь ознаки;

2) зростом або висотою: **високий-низький**: «Спортивний светр із **високим** кольором лежить у шухляді» (Забужко О., с. 117); «...**низенька** й дуже повногруда географічка Марія Трохимівна, навпаки, не терпіла жодного несанкціонованого слова» (Голота Л., с. 136)

3) розміром: *великий-малий (мізерний) (за розміром або за віком): «Одного разу тьотя Люба заборонила нам із Дзвінкою гратися через те, що я мав аномально велику пляму від реакції Манту» (Лаяук М., с. 9); «Великий, якийсь безрозмірний страх керував мною» (Матіос М., с. 148); «Правда у реченні для розбору таки була маленька пастка» (Слоньовська О., с. 341);*

4) віком: *старий – молодий (щодо суб'єкта) або старий – новий (щодо об'єкта): «На грецькому острові Наксос, де моя компанія мала справи, я почав колекціонувати **старі** двері» (Лаяук М., с. 16); «Вари й свої, ті, що познімав! У тебе ж були дерев'яні, ще й майже **новісінькі**» (Слоньовська О., с. 173); «Все, що пов'язано з Лесею, у місцевих найактивніше хотіла вивідати **наймолодша** мамина сестра Марія, яка померла рано і яку я не знаю взагалі» (Лаяук М., с. 23); «Та й тягнуть її добряче **старіші** колеги – подивіться хоча б на доктора Івана Франка – після його хвалебних слів, навіть не тямлячи, що та письменниця пише, аби не видаватися дурним, мусиш визнавати, що вона талант» (Лаяук М., с. 67); «Вона, **стара**, вже у той час не грала, однак мала купу нот» (Лаяук М., с. 130);*

5) часовими відношеннями: *«...І його захопило зсередини сяйвом – золотавим. Мерехтливим, як вода в оазі, і в цьому сяйві наклались одна на одну вольтові дуги всіх його **минулих і майбутніх** днів...» (Забужко О., с. 50);*

6) ставленням *добрі – злі (норма – байдужі): «Люди бувають **добрі** до нас лише тоді, коли нам зле, бо тоді ми не є об'єктом заздрості. А в основному вони або **байдужі**, або **злі**» (Матіос М., с. 132) та ін.*

Контрарні відношення демонструють також прислівники: *«Я була десь **так далеко і так високо**, що раптом стала **недосяжна** сама для себе!» (Матіос М., с. 147); «В житті **так багато** можна, що по смерті, очевидно, можна лише те, що можна» (Матіос М., с. 149); «...і байдикуюєш відведені тобі миті для пізнання – **дуже мало** вічного...» (Матіос М., с. 149).*

Дієслова різнопланового руху вказують на протилежне значення: *«У тому, чого насправді ніколи не буде видно, чого ніхто не виміряє і не розгадає, **не докопається** до суті, а лиш **затопче** забуттям чи якимось своїми примітивними домислами?!» (Матіос М., с. 155).*

Досить частотними є також іменники з контрарним відношенням: *«Я знала увесь спектр почувань інших людей до себе – від **поклоніння** до **прокляття**...»* (Матіос М., с. 163); *«Іноді я думала, що коли б **душа**, як **тіло**, могла дивитися в дзеркало, вона б щоразу жахалася, бачачи, як старіє в ній радість, вкривається зморшками чуйність, береться сивиною любов, луциться ніжність і випаровується доброта»* (Матіос, с. 202); серед них виділяються відприкметникові іменники: *«І я зрозуміла, що мене чекає нове випробування в **прозорості** саду чи в **темені** круга»* (Матіос М., с. 203).

Контрарні відношення можливі і на рівні словосполучень або речень: *«...коли **кількість смертей** дорівнює **кількості народжень** і відповідає потреба в регуляції народжуваності – словом, принцип циклічності»* (Забужко О., с. 31); *«Абсолютне емоційне вичищення – а після того ідеальне, нічим не скаламучене функціонування індивідів у режимі Правил...»* (Забужко О., с. 55).

Континуум якості неперервний. Вертикальний вимір предмета плавно вимірюється від нуля до безкінечності. Проте в мовній картині світу, у художньому дискурсі спостерігаємо його членування на певні відтинки, які накладаються на лексичну шкалу градації. Таким чином, основними лексичними засобами градації на шкалі є лексичні синоніми й антоніми. Якщо в контрарні відношення входять більше, ніж дві одиниці, вони формують градаційні опозиції. На базі протиставлень формуються категорія градації, категорія антонімії, категорія синонімії. Таким чином, різні типи синонімів і антонімів являються лексичними засобами вираження категорії градації та передають контрарні і комплементарні відношення.

Висновки до розділу IV

Визначальною рисою сучасної гуманітарної науки є пошук значеннєвих і мовних домінант національної особистості. Її найважливішими атрибутами вчені вважають духовність (релігійність), соборність, всесвітню чуйність, прагнення до вищих форм досвіду, поляризованість душі. Проте більшість концептів перебуває в опозиційних відношеннях між собою.

Спостереження показують, що як жива сутність, *душа* не лише генерує і відображає почуття, вона й "сама" може їх відчувати, функційно уподібнюючись суб'єкту мови. Найважливішою універсальною одиницею суперконцепта *душа* є, як це видно з мовних реалізацій, семема "*живе*". На це вказує як тип і характер контексту, так і лексичне оточення лексеми *душа* в різних текстах. На відміну від загальноприйнятої опозиції "*живе-неживе*" суперконцепт *душа* актуалізує семему "*безсмертя*", що закріплено мовною і духовною традицією.

Концепт *душа* виступає найчастіше в парі з яким-небудь іншим концептом. Відношення всередині такої пари можуть бути різними. В одних випадках це буде протиставлення, в інших – порівняння, у третіх – тісний взаємозв'язок. *Душа* протиставляється явищам матеріального світу.

Концепт *душа* в мовній картині світу відіграє дуже важливу роль, що пов'язано з християнським світоглядом, а також із залишками язичницьких уявлень про світ, які органічно переплелися з християнськими. Також цей концепт пов'язаний з поняттям-ідеєю *воля, доля, добро і зло*. Тому поряд зі злом, нещасною і т. п. *долею* вживається *недоля*.

Тенденції й закономірності лексико-семантичного аспекту мови, організація тексту з позиції лінгвістичного генезису виявляє лексичні і синтаксичні засоби створення опозицій в мові як філософських універсалій, серед яких на першому місці прикметники, проте є й дієслова, іменники, словосполучення і речення. Невизначеність кордонів між такими ознаками на рівні речення сприяє утворенню речень із закритим рядом словоформ, між якими встановлюються градаційні відношення.

ВИСНОВКИ

1. Категорію розглядаємо як термін через призму трьох основних показників, що є важливими для її визначення та функціонування. Цей підхід дозволяє не лише аналізувати категорії в мовознавстві, але й пов'язувати їх із фундаментальними філософськими принципами, зокрема з діалектичним законом єдності та боротьби протилежностей. У логіці категорії часто виступають як класифікаційні одиниці, що допомагають структурувати знання та робити висновки на основі формальних ознак. У мовознавстві категорія є більш динамічною й включає опозиційні відношення, які формують систему мови (наприклад, категорія числа чи роду в граматиці). У філософії категорії є основними поняттями, які відображають сутнісні властивості буття.

Указаний підхід підкреслює значущість опозиційних процесів, які можуть бути як дихотомічними (абсолютно протилежними), так і контрарними (співвідносними сторонами одного явища).

2. Сучасні тенденції у філософії мови враховують не лише формальну структуру, а й комунікативну значущість категорій.

3. Фундаментальні принципи логіки та філософії, зокрема щодо суперечності, тотожності протилежностей, контрарності та контрадикторності відіграють ключову роль у розумінні розвитку явищ як у філософському, так і в мовному контекстах. Контрарність як тип логічної опозиції має суттєву відмінність від контрадикторності. Контрарні судження можуть бути одночасно хибними, але не можуть бути одночасно істинними. Це означає, що між ними можливий третій, проміжний варіант, який заперечує обидва крайні варіанти, але сам по собі не є їхньою точною протилежністю. У мовознавстві така контрарність може проявлятися, наприклад, у градаційних опозиціях (теплий – холодний, де можливий нейтральний варіант "прохолодний"). Контрадикторність, на відміну від контрарності, передбачає абсолютну протилежність: одне судження істинне, а інше – хибне (наприклад, "живий – неживий").

4. Принципи логічних опозицій безпосередньо пов'язані із семантикою мови, що є важливим для розуміння мовної картини світу. У когнітивістиці контрарність розглядають не просто як мовне явище, а як ментальну структуру, яка формує концептуальну картину світу. Контрарність у когнітивному аспекті – це дихотомічні пари, які відображають протиставлення концептів у свідомості людини. Такі пари зазвичай представлені в межах концептуальних сфер, що є опозиційними. Кожен концепт у таких парах має свою внутрішню структуру – набір характеристик і асоціацій, які закріплюються в мовній свідомості носіїв мови. Контрарні концепти можуть змінювати своє значення залежно від контексту, комунікативної ситуації та прагматики висловлювання.

5. Теорія когнітивних моделей базується на ключових постулатах, згідно з якими людський розум активно формує семантичну структуру, концептуалізує та конструює навколишню реальність, спираючись на фонові знання, пресупозиції та особистий досвід пізнання світу. У межах дослідження вербалізації контрарних відношень виокремлюють текстовий та дискурсивний аналіз. Опозиційність при цьому розглядається як властивість, що дозволяє визначати дві протилежні ознаки, виокремлені з позиції інтерпретатора. Функційно-прагматичний аналіз семантичних характеристик протилежних відношень передбачає аналіз їхнього функційного навантаження, а також зв'язок із дискурсивною градацією. Вербалізація контрарних відношень у тексті на різних рівнях можлива завдяки впливу екстралінгвістичних чинників. До них належать об'єктивні фактори – смисл та пресупозиція, а також суб'єктивні – авторське мислення й контекстуальна зумовленість образів героїв.

6. У дослідженні використано загальнофілософські та загальнолінгвістичні методи, які базуються як на діалектичних законах філософії, так і на лінгвістичних теоріях. Серед них – дедуктивний, індуктивний, порівняльний та описовий методи, а також специфічні лінгвістичні прийоми, що дозволяють визначати концепти й характеристики, які в тексті формують виражені опозиції. Відмінності між опозиційними

компонентами аналізуються на семантичному рівні, хоча в тексті вони також проявляються через лексичні та граматичні показники. Якщо лексична маркованість відсутня, для виявлення прихованих опозицій застосовується аналіз контекстуальної інформації.

7. Визначальним є поняття концептуалізації, яке розглядається як характерна класифікація сприйнятої та осмисленої людиною інформації за допомогою різних пізнавальних механізмів. У результаті цього процесу формується концептуальна система – «мережа» концептів у свідомості людини, що перебуває під впливом колективної свідомості етнічної спільноти, її культури та мови. Концепт, який відображає контрарні, протилежні відношення, формується градаційно. До його складу входять такі елементи: градаційна ознака, норма (точка відліку), нарощення, спад, більше, менше, високий ступінь, низький ступінь, а також найбільша та найменша точка.

8. Метафоричні моделі відіграють важливу роль в організації концептуальної сфери, оскільки зумовлюють взаємодію концептуальної сфери градації зі сферами як реального, так і ареального світу.

9. У мові відображаються два типи градації: процесуальна, багатоступінчаста, та дискретна, одноступінчаста. Перший тип характеризується динамічними індикаторами градації, другий – статичними. Динамічні індикатори градації фіксують зростання або зниження ознаки, а також можуть вказувати на межу або залишатися безмежними. Контрарні відношення між лексемами, які становлять крайні точки градаційного концепту, можуть передаватися через набір ситуативних проміжних опозиційних пар. Статичні індикатори, навпаки, фіксують сталі градаційні концепти. Їхнє розташування відносно серединної точки визначає поділ на індикатори вище або нижче середнього ступеня. Модально-ситуативна норма впливає на виділення лексем, які повністю або частково відповідають умовній нормі, а також тих, що найменше відрізняються від неї.

10. Сучасна гуманітарна наука характеризується прагненням до виявлення значеннєвих і мовних домінант національної особистості. Серед її

основних атрибутів дослідники виокремлюють духовність (релігійність), соборність, всесвітню чуйність, прагнення до вищих форм досвіду та поляризованість душі. Водночас більшість концептів перебуває у відношеннях опозиції.

Найважливішою універсальною одиницею суперконцепту «душа» є семема «живе», що підтверджується мовними реалізаціями. На це вказує як характер контексту, так і лексичне оточення лексики «душа» у різних текстах. На відміну від загальноприйнятої опозиції «живе – неживе», суперконцепт «душа» актуалізує семему «безсмертя», що є закріпленим у мовній та духовній традиції.

11. Концепт *душа* в мовній картині світу має глибоке коріння в християнській традиції, де душа часто розглядається як безсмертна сутність, що перебуває в боротьбі між добром і злом, вільною волею і долею. Ці уявлення переплітаються з давніми язичницькими віруваннями, у яких душа також може бути пов'язана з природними силами, духами і закономірностями світу.

12. У лексико-семантичному аспекті мови поняття «душа», «воля», «доля», «добро» і «зло» є своєрідними філософськими універсаліями. Вони створюють важливі опозиції в мові, що виражають не тільки внутрішні конфлікти людини, але й моральні, етичні уявлення про світ.

13. Тенденції в організації тексту з позиції мовного генезису відображають зміни в мовних структурах, де прикметники, дієслова, іменники й навіть цілі речення утворюють систему градацій. Це створює певну глибину градаційного значення в текстах, де семантичні відношення між словами можуть бути невизначеними, створюючи додаткові можливості для інтерпретацій і контекстуального розуміння.

14. Перспективи подальшого наукового дослідження вбачаємо у дослідженні вербалізації контрарності, контрадикторності у художніх творах інших авторів постмодерного дискурсу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Баган М. Функціональні параметри подвійного заперечення. *Українська мова*. 2006. №4. С. 58 – 65.
2. Балог П. Душа і тіло для вічного життя. № 51: *Слабкість тіла*. Verbum. URL: <https://www.verbum.com.ua/10/2019/weakness-of-the-body/soul-and-body-for-life-eternal/>
3. Балог П. Провидіння БОЖЕ і свободна воля людини: Концепція «провидіння» у Стародавньому світі. URL: https://risu.ua/providinnya-bozhe-i-svobidna-volya-lyudini-konceptsiya-providinnya-u-starodavnomu-sviti_n112698
4. Бацевич Ф. С. Когнітивне і лінгвальне в процесах вербалізації (на матеріалі аномальних висловлень). *Мовознавство*. 1997. № 6. С. 30–37.
5. Бацевич Ф. Термінологія комунікативної лінгвістики: аспекти дискурсивного підходу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2002. № 453. С. 30–34.
6. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ: Довіра, 2007. 205 с.
7. Безугла Л. Р. Лінгвістична прагматика та дискурсивний аналіз. *Studia philologica*. 2012. Вип. 1. С. 95–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stfil_2012_1_20
8. Бехта І. А. Художній текст у сфері новітніх когнітивних студій. *Закарпатські філологічні студії*. 2019. Випуск 9. Том 1. С. 57–62.
9. Бікезіна А. Мовна картина світу: лінгвоісторіографічний аспект. *Актуальні питання гуманітарних наук. Мовознавство. Літературознавство*. 2022. Вип. 48, том 1. С. 140 – 156.
10. Близнюк К. Р., Свідченко Р. О. Асоціативне поле концепту війна у свідомості української молоді. *Закарпатські філологічні студії*. 2022. Вип. 23. С. 18–23.

11. Боса В. Інформологія як методологічна основа підготовки сучасного фахівця-філолога. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Педагогіка. 2020. Вип 34, том 1. С. 231 – 236.
12. Булаховський Л. А. Вибрані праці в 5 т. Київ : Наук. думка, 1977. Т. 2. Українська мова. 1977. 632 с.
13. Василюшин І. Життя – смерть – безсмертя : екзистенціальний дискурс у філософській ліриці Є. Маланюка. *Слово і час*. 2007. № 11. С. 3 – 13.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2003. 1440с.
15. Венжинович Н. Ф. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології: монографія. Ужгород : ФОП Сабов А.М., 2018. 463 с.
16. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. Київ : Наук. думка, 1987. 232 с.
17. Вихованець З. Лінгво-семантичний аналіз поняття «реальність». *Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Філософські проблеми сучасності»*: статті й тези / редкол. Берегова Г. Д., Герасимова Е. М., Лень Т. В. й ін. Херсон: РВВ «Колос», 2014. 263 с.
18. Вільчинська Т. Концепт «ВІЙНА» : особливості мовної об'єктивації у газетному тексті. *Лінгвістичні студії*. 2017. Т. 34. С. 110–114.
19. Вrabель Т. Словотворча прагматика у сучасній англійській мові. *Наукове видання (монографія) Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II*. Берегове-Ужгород : Закарпатський угорський інститут ім. Ф. Ракоці II – ТОВ «РІК – У», 2020. 236 с.
20. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, М. Возняк, М. Крук та ін. Київ, Львів, Єна, 2017–2022. URL: uacorporus.org.
21. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод і його структура. *Мовознавство*. 2010. № 6. С. 32–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/MoZn_2010_6_5.

22. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод: сучасні концепції. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Філологія. Мовознавство. 2012. Т. 195, Вип. 183. С. 17-20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufm_2012_195_183_6.
23. Глущенко В. Структура лінгвістичного методу : гомогенні й гетерогенні концепції. *Studia Philologica (Філологічні студії)*: зб. наук. праць / редколегія: І. Р. Буніятова, Л. І. Белехова, О. Є. Бондарева [та ін.]. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. Вип. 3. С. 5-11.
24. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод : онтологічний, телеологічний та операційний компоненти. *Лінгвістичний вісник*: зб. наук. Праць ; [наук. ред. А.Р. Габідулліна]. Бахмут : Вид-во ГІМ ДВНЗ «ДДПУ», 2016. Вип. 6. С. 3–9.
25. Глущенко В. А., Орел А. С. Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві : Харківська лінгвістична школа : навчальний посібник для здобувачів філологічних факультетів. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2017. 116 с.
26. Глущенко Є. В. Концептуалізація смислу в логічній семантиці Г. Фреге. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Теорія культури і філософія науки», 2021. Вип. 63. С. 39 – 46.
27. Глущенко В. А. Принципи й підходи у структурі порівняльно-історичного принципу. *Науковий вісник ПНПУ ім. К. Д. Ушинського*. 2023. № 36. С. 70–82.
28. Голікова Н.С. Концети «добро» – «зло» в мовній картині світу Павла Загребельного. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія, 2024. № 66. С. 34 – 37.
29. Голі-Оглу Т. Мова у національно-культурному аспекті (В. Фон Гумбольдт, О. Потебня, Е. Сепір). *Лінгвістичні студії*: Зб. наук. праць. Вип. 8. Донецьк: Дон ДУ, 2001. С. 217-221.
30. Голубовська І. О. Етноспецифічні константи мовної свідомості автореф. дис. д.ф.н. Київ, 2004. 38 с.

31. Горбунова Л. ХАОС versus ПОРЯДОК як контроверза мислення у кризовій культурі. *Філософія освіти*. 2005. №2. С. 62–76.
32. Гришко О. П. Художньо-стилістичний потенціал лінгвокультурем у прозі кінця XX – початку XXI ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. Одеса, 2018. № 32. Том 1. С. 31 –34.
33. Грошко Т. В. Про природу вторинної номінації в структурі спеціального дискурсу. *Publishing house Education and Science s.r.o.* URL : http://www.rusnauka.com/17_SSN_2007/Philologia/22471.doc.htm (дата звернення : 25.03.2022).
34. Гуйванюк Н. В. Слово – речення – текст : вибрані праці. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. 664 с
35. Давиденко І. Ю. Концепти «ДУША» І «СЕРЦЕ» як складові концептосфери «ВНУТРІШНІЙ СВІТ ЛЮДИНИ». *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. Випуск 6, 2010. С. 191–194. URI : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/15935>
36. Давиденко І. Ю. Концептосфера "внутрішній світ людини" в мовній картині світу українців : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2011. 20 с.
37. Давиденко А. Концепти GOOD/ДОБРО та EVIL/ЗЛО в українській та англomовній картині світу. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 2 (8). URL : <http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/3893/3914>
38. Данилейко О. В. Бінарна концептосфера "Війна" і "Мир" у період гібридної війни : когнітивний і прагматичний аспекти: дис. ... д-ра філос. : 035 Філологія. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Київ, 2022. 417 с.
39. Даниленко Л. І., Скворцов Л. І. Теоретичні і практичні аспекти нормалізації наукової термінології. *Мовознавство*. 1986. № 6. С. 17.
40. Данилюк Н. Вивчення текстів українських народних пісень про еміграцію до Канади і США. *Канадознавство: мова і суспільство* : кол. моногр.

Canadian Studies: Language and Society [Text]: collective monograph. Луцьк : Вежа-Друк, 2021. С. 88 – 112.

41. Десковемонт П. Про Боже провидіння. Київ : Свічадо, 2014. 144 с.
42. Добжинські А. А. Атрибутика зла в історико-філософській та релігійно-філософській європейській традиції: онтологічний аспект: дис. к. філософ. н. Львів, 2018. 229 с.
43. Добровольська М. Б. Поняття імпліцитності та імпліцитної оцінки в лінгвістиці. *Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис»*. 2019. № 5. С. 55–59.
44. Доценко О. Л. Семантико-прагматичний синтаксис: особливості вираження модальності : монографія. Київ : Міленіум, 2006. 226 с.
45. Дріч Ю. С. Номінативне поле концепту ‘радість’/ ‘печаль’ в українській мові: етимолого-культурологічний аспект. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. 2014. Вип. 11. С. 22–26. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2014_11_7.
46. Ерліхман А. М. Типологія імпліцитності. Івано-Франківськ. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. Сер. Філологічна. 2010. Вип. 15. С. 105–111.
47. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). Київ : Довіра, 1999. 431 с
48. Єщенко Т. А. Феномен художнього тексту : комунікативний, семантичний і прагматичний аспекти : монографія; наук. ред. проф. Степаненко М. І. Львів : Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, 2021. 470 с.
49. Жаботинська С. А. Наративний мультимедійний концепт : алгоритм аналізу (на матеріалі інтернетмемів про COVID-19). *Cognition, communication, discourse*. 2020. № 20. С. 92–117.
50. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії : монографія. 2-ге вид., випр. і доп. Донецьк : ДонНУ, 2006. 338 с.

51. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії: монографія. 3-тє вид., випр. і доп. Донецьк : ДонНУ, 2007. 219 с.
52. Заремська І. М. Мовна картина світу як об'єкт лінгвістичних досліджень. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. 2011. Вип. 7. С. 396-402. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2011_7_90.
53. Заніздра В. В. Аспекти інтерпретації наукового тексту. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія № 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). 2009. Вип. 3. С. 97–102. URL : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/2303>
54. Іващенко В. Концептуальна ререзентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу на матеріалі української мистецтвознавчої термінології): монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2006. 328 с.
55. Калашник В. С. Естетичний аспект розвитку мови : здобутки української поетичної фразеології та афористики. *Вісн. Харківського нац. ун-ту. ім. В. Н. Каразіна*. Серія Філологія. 2000. № 491. С. 608–612.
56. Кантемір С. О. Полісемія VS. Омонімія: труднощі розмежування. Національний університет «Острозька академія». *Наукові записки*. Серія «Філологічна». 2012. Вип. 24. С. 104–107.
57. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. Київ: Українська книга, 2004. 446 с.
58. Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф. Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі : монографія / відп. ред. Є. А. Карпіловська; підготувала. електрон. оригінал-макет Ю. О.Цигвінцева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2024. 351 с. [Електронне видання]. URL : https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/MONOGRAFIYA_strukturalisty.pdf

59. Кириленко Т. Емоційна сфера особистості : вектори вивчення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Психологія. 2018. Вип. 1(8). С. 26–30.

60. Кириченко Р. В. Вплив смислової структури тексту на його розуміння студентами : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Інст-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2004. 20 с.

61. Кінащук А. В. Гіпо-гіперонімічні відношення для ірраціональних іменників в англійській, німецькій та українській мовах. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2023. Випуск 27. Том 2. С. 183–189.

62. Коваленко А. Б. Психологія розуміння. Київ: Геопринт, 1999. 184 с.

63. Коваленко А. Концепт "страх" в авторській картині світу (на матеріалі роману Л. Дереша "Поклоніння ящірці"). *Лінгвістичні студії*. 2013. Вип. 26. С. 172–176. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/lingst_2013_26_36.

64. Коваленко Н. Д. Фразеотвірний потенціал номенів ПІВЕНЬ, КОГУТ. *Закарпатські філологічні студії*. 2020. Вип. 14. Том 2. С. 50–54.

65. Ковбасюк Л. А. Новітні студії концепту «ВІЙНА» в сучасному мовознавстві. *Науковий вісник ХДУ Серія Германістика та міжкультурна комунікація*. 2023. Випуск 1. С. 16–21.

66. Колесник Д. М. Концептуальний простір авторської метафори у творчості А. Мердок : автореф. дис. ... канд. філолог. наук. Черкаси, 1996. 18 с.

67. Кондратенко Н. Комунікативно-дискурсивні дослідження в сучасному українському мовознавстві : тенденції та перспективи. *Українська мова*. 2018. № 1. С. 64–73.

68. Кондратенко Н. Український парламентський дискурс як вияв політичної комунікації: основні функції. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. 2019. Вип. 50. С. 71–76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_fil_2019_50_18

69. Кононенко В. Концепти українського дискурсу : монографія. Київ – Івано-Франківськ, 2004. 248 с.
70. Кононенко В. Лінгвокультурологія. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.
71. Кононенко В. І. Текст і смисл : монографія. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2012. 272 с.
72. Концепт. Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL : <https://esu.com.ua/article-3254>
73. Космеда Т. А. Концепт дума, думка в українському мовленні крізь призму аксіологічної прагмалінгвістики. *Вісник Львівського ун-ту. Сер. філологічна*. Львів: ЛНУ, 2004. Вип. 34, Ч.1. С. 367–372.
74. Космеда Т.А. Лінгвоконцептологія : мікроконцептосфера *святки* в українському мовному просторі. Львів : ПАІС, 2010. 408 с.
75. Коткова Л. Концепти "добро" і "зло" в ідіолекті Володимира Винниченка. *Волинь – Житомищина*. 2009. № 19. С. 208-218. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vg_2009_19_19.
76. Коць Т. Сучасний український науковий текст у вимірі динамічної стабільності літературної норми. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: Філологія. Журналістика. 2024. Т. 35 (74). № 5 Частина 1. С. 26–31. DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2024.5.1/05>
77. Кравець Л. В. Аксіологічні компоненти семантики метафор української поезії XX ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 12. С. 15–20. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/22619>.
78. Кравець Л. В. Динаміка метафори в українській поезії XX ст.: монографія. Київ: ВЦ «Академія», 2012. 416 с.

79. Кравець Л. В. Метафоричне структурування концепту «небо» в українській поезії ХХ ст. (за матеріалами до словника української поетичної метафори). *Лексикографічний бюлетень*: зб. наук. пр. Київ, Ін-т української мови НАН України, 2009. Вип. 18. С. 86–101.

80. Кравченко Н. К. Методи лінгвістичних досліджень. URL: <http://discourse.com.ua/lekcii/metodilingvistichnih-doslidzhen/> (дата звернення 25.02.2024).

81. Куцос О. І. Філософські концепти в українській мовній свідомості: психосемантичне моделювання концептуального поля. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2023. № 61. С. 75–78.

82. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. Вінниця: «Поділля – 2000», 2003. 464 с.

83. Ладиняк Н. Б. Естетична функція синтаксису прози Івана Багряного : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 Українська мова. Київ, 2007. 20 с.

84. Левицька О., Когут А. Застосування корпусних методів для аналізу колоративів у листах Вінсента Ван Гога. *Молодий вчений*. Вип.10 (122). С. 49–53. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-10-122-11>

85. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови. Харків : Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2006. 150 с.

86. Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. Харків: Вид. група «Основа», 2009. 191 с.

87. Литвин О. Л. Структура лексико-семантичних категорій англійської мови (лінгвокогнітивний аспект): дис... к.ф.н.: спец.10.02.01. Луцьк, 2016. 210 с.

88. Логіка : курс лекцій /за ред. Сілаєвої Т. О. Тернопіль : ППг Процюк, 2005. 180 с.

89. Малевич Л. Д., Сидорчук І. О. Гіперо-гіпонімія в науковій термінології (лінгвістичний статус, формування, різновиди парадигм). *Наукові*

записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». 2017. Вип. 68. С. 45–49.

90. Маленко О. О. Лінгвопоетика як науковий досвід : питання методології і методів лінгвістичного аналізу художньої мови. Лінгвістичні дослідження. 2021. Вип. 54(2). С. 99–111.

91. Марчук Л. М. Функціонально-семантичний аспект градації в українській мові : монографія. Кам'янець-Подільський, 2007. 303 с.

92. Марчук Л. М. Категорія градації в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2008. 29 с.

93. Марчук Л. М. Синергетична основа епістолярного стилю як чинник формування національної ідентичності. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* : наук. зб. : серія історична та філологічна. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. Вип. VI. С. 91–104.

94. Марчук Л. М. Антиномія добро/зло в індивідуальних стилях Ірени Карпи та Павла Загребельного. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2010. Вип. 21. С. 117-119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_fil_2010_21_36.

95. Марчук Л. М. Семантична модель метафоричної градації в романі Галини Вдовиченко "Тамдевін". *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. 2011. Вип. 7. С. 342-347. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2011_7_79.

96. Марчук Л. Концепт *душа* і *духовність* в публіцистичній і поетичній творчості Івана Огієнка. *Канадознавство : мова і суспільство*: кол. моногр. = Canadian Studies: Language and Society [Text]: collective monograph. Луцьк : Вежа-Друк, 2021. С. 113 – 137.

97. Маслова Ю. Вербалізація концептів ВІЙНА, МИР, ЖІНКА, ЧОЛОВІК у газетному дискурсі України у воєнний період. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* : Серія

«Філологія». 17(85). 2023. С. 71 -

77. URL : <https://journals.oa.edu.ua/Philology/article/view/3804>

98. Мацюк Г. Взаємодія понять мова – війна як об'єкт лінгвістичного аналізу: результати і нові підходи. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип 35. Том 7. С. 101–106.

99. Мацько Л. І. Українська мова в освітньому просторі : навч. посібник. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 607 с.

100. Медвідь Н. С. Лінгвокультуреми в українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Київ, 2009. 25 с.

101. Мельник Я., Возняк С. Антиномії та протиріччя як синергетико-модельючі субстантиви текстового простору: на матеріалі української поезії ХХ ст. *Етнос і культура*. 2011–2012. № 8–9. С. 194–201. http://nbuv.gov.ua/UJRN/etnik_2011-2012_8-9_24

102. Метафора. *Українська мова*: енциклопедія. 2-ге вид., випр. і доп. / ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. Київ, 2004. С. 334–337.

103. Михайлова Т. В. Гіпонімія як лексико-семантична категорія. *Лінгвістичні дослідження* : збірник наукових праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2015. Вип. 41. С. 57–67.

104. Мовчан Д. В. Протилежність як ключове поняття антонімії. *Innovative pathway for the development of modern philological sciences in Ukraine and EU countries* : Scientific monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022 p. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/207/5743/12023-1?inline=1>. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-196-1-46> с. 654 - 686

105. Мотало В. Аналіз шкал вимірювань. *Вимірювальна техніка та метрологія*. 2015. № 76. С. 21–35.

106. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. /уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. Київ: Аконіт, 2001.

107. Новиков А. О. Концепти "добро" і "зло" в художньому світі Олександра Довженка. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія: Філологічні науки (літературознавство). 2015. № 2. С. 197-202.

108. Огієнко І. Український стилістичний словник: підручна книжка для вивчення української літературної мови / проф. Іван Огієнко. вид. 2. Вінніпег: Наклад Товариства «Волинь», 1978. 491с.

109. Панчук Г. Метафора та її граматичне вираження у збірці О. Пахльовської “Долина Храмів”. *Рідне слово в етнокультурному вимірі* : зб. наук. пр. Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич : Посвіт, 2015. С. 200–205.

110. Папіш В. Багатоаспектне дослідження мовної особистості: актуалізація психолінгвістичних параметрів. *Slavia orientalis. Polish Academy of Sciences*. Tom LXXI. Nr 4. Rok 2022. S. 835–849.

111. Паславська А. Заперечення як мовна універсалія: принципи, параметри, функціонування. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. С. 20–21.

112. Конверський А.Є. Логіка. Київ : Четверта хвиля, 1998. 272 с.

113. Петрушова Н. Поняття пресупозиції та її типологія у прагмалінгвістиці. *Філологічні науки*. 2013. № 15. С. 87 – 95.

114. Полюга Л. М. Повний словник антонімів української мови. 4-те вид. Київ : Довіра, 2008. 509 с.

115. Понич О. В. Концепти ДОБРО / ЗЛО як об’єкти мовознавчих студій. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету імені Короля Данила Галицького*. 2010. Вип. 2. С. 111–116.

116. Посохова А. В. Когнітивно-семантичні аспекти інтерпретації концептуальної і мовної картин світу (на матеріалі роману А. Хейлі «AIRPORT»). *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка*. Серія: Філологічні науки. Мовознавство. 2018. № 9. С. 160–163.

117. Приблуда Л. М. Метафора як засіб увиразнення художньої дійсності в романах Люко Дашвар «Ініціація» та «#ГАЛЯБЕЗГОЛОВИ». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. 2022. № 54. С. 80–83.

118. Приходько Г. І. Способи вираження оцінки в сучасній англійській мові : монографія. Запоріжжя : ЗДУ, 2001. 362 с.

119. Прокопович Ф. Етика. Філософські твори: у 3-ьох т. Київ: Наукова думка, 1980. Т.2. С. 503–515.

120. Пянковська І. В. Лексичні особливості німецьких медіатекстів на тему “Krieg in der Ukraine” в контексті медіаекології. *Нова філологія*. 2022. 86. С. 144–149.

121. Радзієвська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Текст – соціум – культура – мовна особистість : монографія / Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України. Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. 491 с.

122. Розова Т. В., Чорна Л. В. Філософська система Гегеля як вчення про етапи розвитку Абсолютної Ідеї. *Збірник наукових праць “Гілея: науковий вісник”*. Київ, 2015. Вип. 93 (№2). с. 226–230.

123. Роман І. О. Герменевтичний потенціал норми в контексті філософії науки : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.09. Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2005. 19 с.

124. Сватко Ю. Від символу до знака: Арістотель і деонтологізація мови. *Магістеріум. Історико-філософські студії*. Випуск 13. 2004. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/815f8057-b44c-43fc-a71f-aea4a48ab6ce/content>

125. Селіванова О. О. Актуальні напрямки сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). Київ : Видавництво Укр. фітосоціологічного центру, 1999. 148 с.

126. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти). Київ; Черкаси : Брама, 2004. 276 с.
127. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
128. Семашко Т. Ф. Мовні стереотипи із сенсорним компонентом в українській лінгвокультурі : монографія. Київ: Арт. Економі, 2016. 480 с.
129. Середницька А. Я. Відмінності між мовною та концептуальною картинами світу з погляду сучасного мовознавства. *Науковий вісник. Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. Одеса, 2016. Вип. 21. С. 69 – 71.
130. Сімович В. Праці у 2-ох тт. Чернівці : Книги – ХХІ, 2005. Том 1: Мовознавство. Олександр Потебня. Великий український мисленник-мовознавець. С. 394–397.
131. Сімович В. Праці у 2-ох т. Том 1: Мовознавство. Рідна мова й інтелектуальний розвій дитини. Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. С. 290–300.
132. Скаб М. В. Концепт „душа” у творчості Івана Франка. *Проблеми мовознавства*. С. 141–151. URL : http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ivan-franko-zbirnyk-2010-t02/14Mariya_Skab.pdf.
133. Сливка С. Метаантропологічні парадигми антиномії філософії права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2024. № 1 (41). С. 332–339.
134. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970-1980.
135. Смульсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту. Київ, 2001. 276 с.
136. Солощук Л. В. Теняєва А. О. Вербальні і невербальні аспекти сучасного англомовного дискурсу закоханих. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2022. Випуск 96. С. 42–51.

137. Спільник Т. М. Особливості лексико-семантичного наповнення частин складного речення як чинник формування градаційного відношення. *Мова і культура*. 2013. Вип. 16. Т. 4. С. 156–162.
138. Ставицька Л. О. Естетика слова в українській поезії 10 - 30 рр. ХХ ст. : монографія. Київ : Правда Ярославичів, 2000. 156 с.
139. Степаненко М. Суб'єктивна та об'єктивна оцінка в українському щоденниковому дискурсі : монографія. Полтава : Дивосвіт, 2018. 268 с.
140. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
141. Стоцький Я. В. Релігієзнавчий словник і хронологія найважливіших дат з історії релігій. Тернопіль: Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя, 2011. 55 с.
142. Стретович Т. П. Класифікаційне розмаїття метафор. *Науковий часопис НДП ім. М. П. Драгоманова*. Сер. 9. Сучасні тенденції розвитку мов. 2018. Вип. 16. С. 232–239.
143. Струганець Л. В. Поняття «мовна особистість» в україністиці. *Культура слова*. 2012. С. 127–133.
144. Сукаленко Т. Метафоричне вираження концепту ЖІНКА в українській мові : монографія / НАН України, Ін-т укр. мови. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 240 с.
145. Сурмач О. Я. Асоціативний експеримент та вербальні асоціації у психолінгвістичних дослідженнях. *Наукові записки Національного університету Острозька академія*. Серія: Філологічна. 2012. Вип. 29. С. 22–24.
146. Тараненко О. О. Місце метафори в словотворчих процесах. *Мовознавство*. 1986. №3. С. 11–16.
147. Тараненко О. О. Мова як дзеркало етнічної ментальності: так і ні (кілька мовних явищ). *Мовознавство*. 2021. № 6. С. 3–23.
148. Теглівець Ю. Особливості родо-видових відношень складених термінів із семою 'вода'. *Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія: Проблеми української термінології. 2013. № 765. С. 70–73.

149. Тома Н. М. Стилiстичнi особливостi функцiонування антонiмiв у творах Петра Могили. *Magisterium*. Серiя: Мовознавчi студiї. 2014. Випуск 57. С. 98–103.

150. Топчий Л.М. Засоби репрезентацiї аксiологiчного значення в дискурсі М. Дочинця. Науковий вiсник Мiжнародного гуманiтарного унiверситету. Сер.: Фiлологiя. 2019 № 40 том 1. С. 105 – 108.

151. Тофтул М.Г., Лiсовий В.С. Добро i зло. Енциклопедiя Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та iн.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних дослiджень НАН України, 2008. Режим доступу : <https://esu.com.ua/article-22382>

152. Тур, О. М., Шабунiна В.В. Методологiчний iнструментарiй сучасних термiнологiчних дослiджень. Закарпатськi фiлологiчнi студiї / редкол.: І. М. Зимомря (голов. ред.), М. М. Палiнчак, Ю. М. Бiдзiля та iн. Ужгород : Видавничий дiм "Гельветика", 2023. Т. 2, вип. 28. С. 42–47. URL http://zfs-journal.uzhnu.uz.ua/archive/28/part_2/7.pdf

153. Турчак О.М. Експресiя та експресивнiсть як складовi функцiональної характеристики оказiоналiзмiв (на матерiалі преси кiнця ХХ ст.). *Вiсник Днiпропетровського унiверситету iменi Альфреда Нобеля*. Серiя «ФIЛОЛОГIЧНI НАУКИ». 2015. № 1 (9). С. 164 – 169.

154. Українська мова : енциклопедiя / [редкол. В. М. Русанiвський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та iн.]. К. : Вид-во «Українська енциклопедiя» iм. М. П. Бажана, 2004. 824 с.

155. Фiлософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. 750 с.

156. Фрасинюк Н. Концепт «щастя» у фiлософській мiстерiї Iвана Огiєнка «До щастя». *Iван Огiєнко i сучасна наука та освiта*. Випуск ХVІ. 15–23. Кам'янець-Подiльський: Кам'янець-Подiльський нацiональний унiверситет iменi Iвана, 2019. с. 121–125.

157. Фролова І.Є., Омецинська О.В. Специфіка художнього дискурсу та його аспектів. *Вiсник Харківського нацiонального унiверситету iм. В.Н. Каразiна*. Серiя: Iноземна фiлологiя. 2018. Вип. 87. С. 52–61.

158. Хома І. Фразеологія російсько-української війни: лексикографічний аспект. Мовний простір сучасного світу: тези доповідей VII Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів і молодих учених, 26 травня 2023 р.) Національний університет Києво-Могилянська академія [та ін.]. Київ : НаУКМА, 2023. С. 222-226. URI : <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/26116>

159. Цапок О.М. Мовні засоби репрезентації концепту КРАСА в поезії українських шістдесятників : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02. Одеса, 2004. 20 с.

160. Чорна О. В. Гіперо-гіпонімічні відношення у податковій термінології. *Українська термінологія і сучасність*. Київ, 2009. Вип. XIII, С. 102–106.

161. Шабат-Савка С. Т. Дискурс як релевантний спосіб втілення комунікативних інтенцій. *Studia linguistica*. Київ : Київський університет, 2011. Вип. 5. С. 451–457.

162. Шабат-Савка С. Т. Фігурально-риторичні конструкції як засоби вербалізації інтенцій естетичності в поетичному дискурсі Максима Рильського [Електронний ресурс]. Філологічний дискурс. 2015. Вип. 2. С. 124–130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/fild_2015_2_28

163. Шабат-Савка С. Функційно-змістовий потенціал інтенцій сакральності в релігійному дискурсі. *Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс*. 2016. Вип. 772. С. 21-26. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchu_rsd_2016_772_6

164. Шабат-Савка С. Т. Українськомовний питальний дискурс : монографія. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 2019. 332 с.

165. Шамлян К. М. Проблема волі у сучасній психології. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ* (серія психологічна). 2024. № 1. С. 76–83.

166. Шинкарук В. Д. Модус і диктум у структурі речення. *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство*. 2014. Вип. 2. С. 165-172.

167. Широков В. А., Шевченко Л. Л. Дослідження концептів у сучасній лінгвістиці та системна концептографія. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10, Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр. Київ, 2011. Вип. 8. С. 387–392. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/16433>

168. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретич. гуманіт. дисциплін та гуманіт. інф-ки. Київ : АртЕк, 1998. 336 с.

169. Яворська Г. М. Концепт «ВІЙНА» : семантика і прагматика. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 1 (38). С. 14-23.

170. Alayhya A.F. Critical Discourse Analysis of Newspaper Articles Declaring the Outbreak of War in Ukraine: The Washington Post vs. The Moscow Times. *International Journal of Society, Culture & Language*. 2023. URL: https://www.ijsc1.net/article_704037_9dce71e8cd620d1b9_7ea109562ddd554.pdf (Last accessed: 10.05.2023).

171. Austin, J.. How to do things with words Oxford. Oxford [Eng.]: Clarendon Press. Edited by Marina Sbisa & J. O. Urmson, 1962. 174 p.

172. Baker A. Presupposition and types of clause. «Mind». N.Y, 1956. V. 65. 210 p.

173. Bally Ch. *Traité de stylistique française*. Heidelberg. 1921. Universitätsbuchhanolung. 349 p.

174. Bartmiński J. Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna. *Acta Universitatis Wratislaviensis*, No 3060. Język a Kultura. Tom 20. 2008. Wrocław. S. 15–33. URL: <file:///C:/Users/user/AppData/Local/Temp/651-628-1-2-20200205.pdf> (data złożenia wniosku: 10.04.2021)

175. Beaugrande R., Dressler W. Einfuehrung in die Textlinguistik. Tuebingen: Nimeyer, 1981. URL : <https://www.booklooker.de/B%C3%BCcher/Angebote/titel=Einf%C3%BChrung+in+die+Textlinguistik>

176. Benveniste E. Les niveaux de l'analyse linguistique. *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists*. 1964. P. 266–293.

177. Beyer C. Husserl and Frege on Sense. *Essays on Husserl's Logic and Philosophy of Mathematics*. Springer Verlag: In Stefania Centrone, 2017. pp. 13–22.
178. Cap P., Dynel M. Implicitness: From lexis to discourse. Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2017. 312 p.
179. Carlo P. Sense and Linguistic Meaning: A Solution to the Burge-Kripke Conflict. Paradigmi. Genoa: Genoa University Press, 2013. pp. 75–89.
180. Dumanska V. Psycholinguistic Markers of Hybrid Warfare. *Psycholinguistics in a Modern World*. 2020. 15. pp. 72–76.
181. Fauconnier G. Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. Cambridge : MIT Press, 1994. 240 p.
182. Fillmore C. Types of lexical information. *Studies in syntax and semantics*. Dordrecht, 1969. 270 p
183. Fillmore C. J. Frame semantics, linguistics in the Morning Calm. Seoul^ Hanshin Publishing Co., 1982. P. 111–137.
184. Fraser B. Hedged performatives. *Syntax and Semantics. Speech Acts*. New York etc. : Academic Press, 3, pp. 187–210.
185. Hajcova E. On Some Aspects of Presupposition of Questions. *Question and answers*. Dordrecht, 1983. P. 85–114
186. Ethno-linguistic explorations in Lublin : Dictionary of folk stereotypes and symbols. *Ethnolinguistics, [w:] Ethnology and Anthropology at the Time of Transformation*. Poland at the 14th Congress of the International Union of Anthropological and Ethnological Sciences, pod red. Katarzyny Kaniowskiej, Danuty Markowskiej, Łódź, s. 135–137.
187. Yngue V. H. A Model and Hypothesis for Language Structure. *Proceedings of American Philosophical Society*. 1960. Vol. 104.
188. Homer B. D., Ramsay J. T. Making Implicit Explicit: the Role of Learning. *Behavioral and Brain Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press. 1999. № 22. 770 p.
189. Hill N. Introduction to linguistics structures. N. Y.: Macmillan, 1958. 621 p.

190. Kluckholm C. *Mirror For Man: The Relation of Anthropology to Modern*. Scientific Book Club; Book Club Edition. 288 p.
191. Kravchenko N., Prokopchuk M. Symbolic Metaphors in Durrenmatt's "The Minotaur" Within Mythological, Postmodern and Existentialist Contexts. *Alfred Nobel University Journal of Philology*. 2024. Vol. 1, issue 27. P. 111–127.
192. Lakoff G. Presuppositions and Relative Grammaticality. *Studies in Philosophical Linguistics*. 1971. V. 1, № 1. P. 30
193. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago; London: The University of Chicago Press, 1980. 242 p.
194. Lakoff G. Categories and Cognitive Models. Cognitive Science Program, Institute of Cognitive Studies, University of California at Berkeley, 1982. 103 p.
195. Lakoff G. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago, London : University of Chicago Press, 1987. 614 p.
196. Langacker Ronald W. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I: Theoretical Prerequisites*. June 1987. 540 P.
197. Langacker Ronald W. Concept, image and symbol: the cognitive basic of grammar. Berlin-New-York, 2010. DOI:[10.1515/9783110857733](https://doi.org/10.1515/9783110857733)
198. Miller G. A. Human memory and the storage of information. *IRE Transactions on Information Theory*. 1956. IT-2, P. 129–137.
199. Rosch E. Principles of Categorization. *Cognition and Categorization*. Hillsdale. 1978. P. 27–48.
200. San Martin A., Trekker C., Leon-Arauz P. Extraction of Hyponymic Relations in French with KnowledgePattern-Based Word Sketches. *Proceedings of the 12th Conference on Language Resources and Evaluation*. Marseille. 2020, P. 5953–5961.
201. Sapir E. *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York : USA, Harcourt, Brace Publication, 1921. 258 p.
202. Savorsky E. Actual problems of linguistics. *Anglistics and Americanistics*. 2021. 18. P. 59-62. [https://doi.org/https://doi.org/10.15421/382109](https://doi.org/10.15421/382109)

203. Searle J. Meaning, communication, and representation. *Philosophical Grounds of Rationality: Intentions, Categories, Ends* Oxford University Press, 1986. P. 209–226.
204. Słownik stereotypów i symboli ludowych /pod. red. Jerzy Bartmiński. Lublin, 1996 –2017.
205. Todorov T. Problemes de l'enonciation. *Language*. 1970. № 7. P. 10.
206. Turner M., Fauconnier G. Conceptual integration and formal expression. *Metaphor and symbolic activity*. 1995. V. 10. № 3. P. 183–204.
207. Van Dijk, Teun A. Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. Front Cover. London: Longman, 1977. 261 p.
208. Vass E. Diskursanalyse als interdisziplinäres Forschungsgebiet. Universitaet Wien: Diplomarbeit, 1992.
209. Weiss D. Der Ukraine-Konflikt im Spiegel einer kontrastiv-quantitativen Diskursanalyse: methodologische Grundlagen. *Language and power in Discourses of conflict : Specimina philologiae Slavicae*. Berlin-Bern- Bruxelles: Peter Lang, 2020. S. 15–48.
210. Wierzbicka A. Lexicography and conceptual analysis. Ann Arbor: Karoma, 1985. 390 p.

Використані джерела:

211. Бакалець Я., Яріш Я. Із сьомого дна. Харків : КСД, 2011. 394 с.
212. Баранов В. Смерть по-білому. Заплава : романи. Київ : Ярославів Вал, 2013. 360 с.
213. Брати Капранови. Забудь-річка : роман. Київ : Нора-Друк, 2016. 544 с.
214. Вдовиченко Г. Маріупольський процес : роман. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2015. 282 с.
215. Голота Л. Там, де ніколи. Київ : Ярославів Вал, 2015. 490 с.
216. Горіха Зерня. Принципи втручання. Київ : Білка, 2024. 277 с.
217. Дереш Любко. Голова Якова. Харків : КСД, 2012. 240 с.

218. Дочинець М. Вічник. Сповідь на перевалі духу. Мукачево, 2013. 280 с.
219. Жадан С. Поезії. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=18083>
220. Жадан С. URL :<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=14091>
221. Жадан С. URL :<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13041>
222. Забужко О. Після третього дзвінка вхід до зали забороняється. Київ: Видавничий дім «Комора», 2020. 413 с.
223. Іваничук Р. І. Журавлиний крик : Роман. Харків : Фоліо, 2006. 382 с.
224. Іваничук Р. І. Мальви (Яничари). Орда : романи. Харків : Євроекспрес, 2000. 416с.
225. Карпа І. Добло і зло. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2008. 317с.
226. Клименко Л. Вибрані хіти : збірник романів. Київ : Дуліби, 2014. 428 с.
227. Лаюк М. Залізна вода. Львів : Видавництво Старого Лева, 2021. 260 с.
228. Левкова А. За Перекопом є земля. Кримський роман. Київ: Лабораторія, 2023. 392 с.
229. Матіос М. Чотири пори життя. Львів : Піраміда, 2011. 262 с.
230. Матіос М. Москалиця. Мама Маріца – дружина Христофора Колумба. Львів : ЛА «Піраміда», 2011. 64+48 с.
231. Матіос М. Букова земля. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2019. 928 с.
232. Матіос М. Приватний щоденник. Майдан. Війна... Львів : ЛА «Піраміда», 2022. 356 с.
233. Пантюк С. Війна і ми. Київ: Ярославів Вал, 2013. 168 с.
234. Роздобудько І. Переформлювання. Київ: Нора-Друк, 2007. 240 с.
235. Слоньовська О. Дівчинка на кулі. Харків: К.С.Д., 2012.397 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації в наукових фахових виданнях України:

1. Прокопів Л. Вербальна репрезентація емотивних концептосфер у художніх творах Володимира Лиса. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна. Випуск XX. Кам'янець-Подільський, 2023. <http://ohiienko.kpnu.edu.ua/article/view/300145>

2. Прокопів Л. Когнітивна метафора ЖИТТЯ/СМЕРТЬ крізь призму мовної картини світу Василя Шкляра. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Випуск XIX. 2022. С. 56–65.

3. Прокопів Л. Актуалізація явища авторської синонімізації (комплементарність та контрапунктність). Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Випуск XXI. 2024. С. 51–58.

Публікації в інших наукових виданнях України:

4. Прокопів Л. Прояви ненормативної лексики у комунікативній поведінці героїв художніх творів. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна. Випуск X VIII. 2021. С. 7–14. <http://ohiienko.kpnu.edu.ua/article/view/255900>

5. Прокопів Л. Категорія інтимізації: аспект адресатності. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : у 3-х томах. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Вип. 19. Т. 3. С. 74–75. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/4630/Naukovi-pratsi-K-PNU-im.I.-Ohiienska-zbirnyk-za-pidsumkamy-zvitnoi-naukovoi-konferentsii-Vyp.19.-T.3.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

6. Прокопів Л. Монологічне мовлення у сучасному українському дискурсі. Збірник за результатами XIII звітної конференції молодих учених КПНУ імені Огієнка. Кам'янець-Подільський. Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Випуск 13. С.73–74. <https://drive.google.com/file/d/14FVyQNWZXSazLOib0GnGgdzmZ0z7Mh86/view>

7. Прокопів Л. Лексичні засоби інтимізації в художніх текстах Галини Тарасюк. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : у 3-х томах. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип. 18. Т. 3. С.80–81. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/handle/123456789/5582>

8. Прокопів Л. Шкала градування та розміщення на ній лексем із контрарним значенням. Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Вип. 16. С.118–119. <https://drive.google.com/file/d/1cDU-uEA21UoEgTvyeQ4RlXolF7ukL0U0/view>

9. Прокопів Л. Вербалізація емоційного стану героїв у романі Марії Матіос «Мами». Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. Випуск 23. Кам'янець-Подільський, 2024. С.653–655. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/8023/Naukovi-pratsi-K-PNU-im.I.-Ohienka-zbirnyk-za-pidsumkami-zvitnoi-naukovoi-konferentsii-Vyp.23.pdf?sequence=3&isAllowed=y>